

Tarih Boyunca Birgi ve Mahallelerinin Gelişimi ile Yeryüzü Şekillerinin Etkisi

The development of Birgi and its districts throughout history and the effect of landforms

Didem Sevtap Kaya^{*a}, Serdar Vardar^b, Emre Kara^c

Makale Bilgisi

Araştırma

DOI:

10.33688/aucbd.1454172

Makale Geçmişi:

Geliş: 17.03.24

Kabul:27.05.24

Anahtar Kelimeler:

Birgi

Birgi'nin mahalleleri

Birgi'nin nüfusu

Birgi çevresinin

jeomorfolojisi

Tarihi coğrafya

Öz

Birgi Bozdağlar'ın güney eteklerinde bulunan bir birikinti konisi üzerinde yer alan en az 5500 yıllık tarihi ve görkemli başkentlik dönemi ile önemli bir kadim kenttir. Yerleşim, birikinti konisinin engebeli yüzeyine ve bunu derince yarmış derelerin kenarlarına kurulmuştur. Küçük Menderes Havzası içinde kalan kent, bu alanda var olmuş; Tunç Çağı, Roma, Lidya, Bizans, Aydınoğlu Beyliği ve Osmanlı döneminin izlerini özgün doğal-kültürel dokusu içinde günümüze kadar saklamıştır. İlk yerleşimden günümüze kadar gelişen kent ve mahalleleri kentsel dokunun yeryüzü şekillerinin kontrolünde geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada söz konusu gelişimin açıklanması için tarihi belge ve yayınlardan yola çıkarak mahalle ve nüfus gelişimi araştırılmıştır. Diğer yandan koni morfolojisi üzerine jeomorfolojik saha çalışmaları yapılmıştır. Böylece Birgi Kenti ve mahallelerinin gelişiminin birikinti konisinin morfolojisi ile ilişkileri tüm detayları ile ortaya konulmuştur.

Article Info

Article Type

DOI:

10.33688/aucbd.1454172

Article History:

Received: 17.03.24

Accepted: 27.05.24

Keywords:

Birgi

District's of Birgi

Population of Birgi

Geomorphology of Birgi's

surroundings

Historical geography

Abstract

Birgi is an important ancient city with a history of at least 5500 years and a magnificent capital period, located on a cone of debris on the southern foothills of Bozdağlar. The settlement was built on the rugged surface of the alluvial cone and along the streams that cut it deeply. The city, which is within the Küçük Menderes Basin, has existed in this area and has preserved the traces of the Bronze Age, Roman, Lydian, Byzantine, Aydınoğlu Principality and Ottoman periods in its original natural-cultural texture until today. The cities and districts that have developed from the first settlement to the present reveal that the urban texture developed under the control of landforms. In this study, neighborhood and population development was researched based on historical documents and publications in order to explain this development. On the other hand, geomorphological field studies have been carried out on natural fills and cone morphometry. Thus, the relationship between the development of Districts of Birgi City and the morphology of the alluvial cone has been revealed in detail.

* Sorumlu Yazar/Corresponding Author: didemsevtapkaya@gmail.com

^aİzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İzmir/Türkiye, <https://orcid.org/0000-0001-5199-199X>

^bİzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İzmir/Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-8448-9290>

^cİzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İzmir/Türkiye, <https://orcid.org/0000-0001-7617-6596>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

Birgi is an ancient capital with a historical background spanning at least 5500 years. It was declared one of the 32 best tourism villages in the world in 2022 by the United Nations World Tourism Organization (UNWTO) and was included in UNESCO's World Cultural Heritage Tentative List. Birgi, a settlement that hosted ancient cultures, is today a district in the Ödemiş town of İzmir. It was founded on the alluvial cone shaped by Sarıyar (Birgi) Creek at the southern foothills of Bozdağlar (Figure 1). It has a creekside settlement pattern that extends roughly in the north-south direction on both sides of the creek. The alluvial cone formed by the creek was deeply split by the same creek, and herringbone relief hills extending from the southern foothills of Bozdağlar to the Küçük Menderes plain and deep creek valleys between them were formed. The ancient settlements in Birgi were initially established on these herringbone hills, and over time they expanded and spread over the alluvial cone surface of the Sarıyar creek. Birgi has developed with the growth of locations and localities that have existed in harmony with these geomorphological units in the settlement area from the Bronze Age, when the first settlement started, to the present day (Akın, 1968; Çakmak, 2019; Foss, 1979; Kiel, 2013; Ünal, 2001; Yavuz, 2005).

2. Methodology

Considering these features, it is understood that it is important to investigate Birgi's population with multidisciplinary (history, historical geography, and geomorphology) studies in order to correlate the development of its settlement pattern, its neighborhoods, and its geomorphological features. In this study, on the one hand, historical geography data were discussed by making use of old texts and publications such as Ottoman archive books and travel books; on the other hand, information about alluvium core drillings was occasionally used to provide geomorphological data, and morphometric features were evaluated together with morphodynamic factors and processes. Thus, the data obtained from the documents and the natural data determined in the Birgi alluvial cone fillings were brought together, and the information containing the relationships between cultural-urban development and morphological features in the historical process was interpreted as a whole.

3. Geomorphological Characteristics of Birgi Alluvial Cone and Settlement

Birgi alluvial cone is located in the section where the coarse sediments carried by Sarıyar (Birgi) creek, which originates from the high parts of the southern slope of Bozdağ hill (2159 m), the summit of Bozdağlar, and is buried in a deep valley on the same slope, reach the plain. It was formed by deposition at the foothills of the mountain and on steep southern slopes. It was formed on the youngest W-E directional tectonic lines that shaped the graben at the northern edge of the graben, which was shaped by young tectonic dynamics (Erinç, 1955; İzdar, 1971; Koçman, 1989; Vardar, 2015) (Figure 2, 3). Since the bedrock steps formed as a result of the uplift due to block movements on the southern foothills of the Bozdağlar developed largely simultaneously with the alluvial cones that developed above them, they caused the old beds of the Birgi creek on the cone to be incised deeper. On the cone, from west to east, there are valleys of Sarıyar, Papaz, Sasalı, and Çakal creeks (Figure 1). It is seen that Papaz

and Sasalı creeks are buried up to 30 m deep in the upper parts of the cone surface and have a rift exceeding 10 m in the lower parts (Photo 1). While the slope values on the slopes around Sarıyar Creek vary between 15 and 50%, they exceed 80% in the Sasalı Hamamı location of Papaz Creek. Similarly, the slopes of the fills in the bed of Sasalı Creek to the east of Sasalı Bath exceed 70% in places (Figures 1, 2, 3). In the western part of the Birgi Alluvial Cone, Sarıyar Creek has a wide floodplain buried 10-15 m into the cone surface. The western edge of this bed is limited by the continuation of the Hıdırlık ridges, and on the eastern edge, steep slopes with eroded cone fillings have been formed. While these slopes are in the form of a steepness reaching 15 m in the west of Ulucami (Aydınöğlü Mehmet Bey Mosque), there is a steepness of 10 m in height in the south of this, west of Karaoğlü Mosque (Figures 2, 3). While there is a steepness reaching up to 10 m on the eastern edge of Dervişağa Bath further south, there is a steep cone slope of about 7 m on the western slope of the puddle cone ridge where the Kúp Uçuranlar Tower is located in the south of this point. Moreover, it was determined that floods occurred in 1350, 1510, 1830, and 1939 based on the C14 dating of the flood sediments (Altınoluk, 2007; Başaranbilek, 2010; Gümüšoğlü, 2008; Vardar and Yıldız, 2010).

4. Settlement in Birgi from the Bronze Age to the Aydınöğlü Period

Birgi's history goes back a long way. The first settlement in Birgi is Asar Tepe between the Sasalı and Papaz creeks, where Bronze Age finds are located (Çakmak, 2019; Ünal, 2001; Yavuz, 2005) (Photo 2) (Figure 2, 3). The region remained under Phrygian, Lydian, and Persian rule. Birgi castle and its walls are thought to have been built between 1143 and 1180 (Kiel, 2013) (Photo 4). The ruins of the walls surrounding the castle can be seen in the area corresponding to the Hisariçi (Kaleiçi) neighborhood surrounding it, with the Ulu Mosque remaining in the center (Photo 3). With the beginning of the dominance of the Aydınöğlü Principality, the city developed from the Kaleiçi location, where Ulucami Square is towards the south (Photo 3). During the Ottoman period, it continued to expand in the southwest direction.

5. Aydınöğlü Principality and Ottoman Period Settlements and Districts

Birgi's first population records are the Halil Beğ Book, dated 1425–30. The part of this notebook about the neighborhoods in the city is missing. For this reason, we get the first information about the neighborhood-city population from the cadastral register dated 1451. On this date, the population of nine neighborhoods in Birgi named Ahi Germiyan, Sinli, Kadı, Taşbazar, Sasalu, Samud, Demürboğa, Hisariçi (Cami-i Kebir), and Dernek Pazarı was 1205 people in 241 households. The population of Birgi was 1369 in 1475, 2176 in 1512, 1717 in 1529, 3945 in 1573, 1746 in 1662, 1720 in 1676, 3589 in 1831, 4109 in 1836, and 3935 in 1841. In 1904-5, there were around 4689 people. Thus, the change in population in the neighborhoods of Birgi city between 1451 and 1904/5 was tried to be revealed. Differences in the spelling of neighborhood records between books, such as nefer-mücerred, neighborhood-karye, affect the accuracy of the censuses. However, it is certain that the Celali rebellions caused a decrease in the population of the city and migration to Tire and its surroundings. The population amount, which started to decrease after 1573, gradually decreased until 1676, but it reached the amount in 1573 about 270 years later. According to the 1904/5 census, it reached its highest position.

According to records from 1451, the neighborhoods in the city are as follows: Hisariçi neighborhood took its name from the walls in the city during the Byzantine period. It is the first known neighborhood in the city. It is one of the neighborhoods located within the walls, along with Sinli and Saribey neighborhoods. It is also known as Cami or Cami-i Kebir. Sasalu (Sasalı) Neighborhood was named after Sasa Bey, who took part in the first conquest of Birgi. It is a neighborhood established around Sasalı Maşjid. The neighborhood is located in the north of Asartepe, between Sasalı creek and Papaz creek. Taşpazar neighborhood is located in the south of Asartepe Location, between Sasalı Creek and Papaz Creek. Dernek Pazarı neighborhood is located in the central part of the city, between Sinli and Saribey neighborhoods. Kadı neighborhood takes its name from Kurt Gazi, the gentleman who made a significant contribution to the capture of the Küçük Menderes Basin. The neighborhood is located between the Hisariçi and Ahi Germiyan neighborhoods. The founder of the Ahi Germiyan neighborhood was one of the Ahis of Germiyan origin and had a structure called the Ahi Maşjid built in the city. The neighborhood is to the west of Birgi Creek and to the south of Kadı neighborhood. Sinli neighborhood is a neighborhood located in the southern part of the city walls. Samud neighborhood is one of the oldest and most populous neighborhoods and is located in the southwest of the city, far from the central neighborhoods. The neighborhood took its name from Samud Baba, who contributed to the spread of Islam in the region. Demür Boğa neighborhood takes its name from Emir Temurhan Bey.

It was located in the southern part of the city. In the records of 1512, it is seen that the neighborhoods named Sarı Bey, Hıdırlık, and Kızıl Maşjids were added to the city. Saribey neighborhood was one of the neighborhoods within the walls during the Ottoman period. It is located in the southwest of the Cami-i Kebir neighborhood. Hıdırlık neighborhood was located in the southwest of the city core, in the area known as Hıdırlık today. Kızıl Maşjid neighborhood is located in the southwest of Hıdırlık neighborhood. Kutlu Bey neighborhood is located in the southeast of Birgi city, away from the main center of the city.

We see that in the 1662 census, Börekçi, Çakal Dere, Çörek Baba, Dereli, and Manastır neighborhoods were included in the city. Börekçi neighborhood is located in the southern part of Ahi Germiyan and Kadı neighborhoods. Çakal Dere neighborhood is located in the north-east of Sasalı neighborhood, to the east of Çakal creek, which joins Sasalı creek. Çörek Baba neighborhood is a dispersed neighborhood in the northwestern part of Birgi. Dereli neighborhood is a neighborhood far from the city center. This neighborhood is probably on the culvert cone plain, where many creek gullies in the south of Samud neighborhood come together. Manastır neighborhood is located in İrim Ağzı Locality, adjacent to Karataş neighborhood in the south of the city.

According to the census of 1831, Karataş and Üskesler neighborhoods were added to the city. Karataş neighborhood is located in the southwestern part of the city, adjacent to Manastır neighborhood. It is estimated that the name of the neighborhood may have been given due to the meteorite that fell outside the city during the reign of Aydınoğlu Mehmet Bey. Üskesler neighborhood is located in the north of Sasalı neighborhood, in the southeast of İmam-ı Birgivi's tomb, among the branches of Çakal creek, which joins Sasalı creek.

6. Conclusions

Our field studies and document evaluations have revealed that the development of Birgi's population, neighborhoods, and urban fabric was largely shaped in relation to historical process characteristics, under the control of its location and especially landforms. Birgi and its neighborhoods were established on a flat alluvial cone, approximately 20–30 m higher than the surroundings, between the creek and gullies on the accumulation cone in different periods. The Bronze Age settlement was founded on Asar Hill, which is the most suitable place for a sheltered castle in a place that looks like an island among the deep creek valleys on the cone. The castle settlement, which was built on the highest part of the widest herringbone-shaped plain on the cone during the Roman period, expanded slightly towards the south during the Byzantine period. During the Aydınöğlü Principality period, the urban texture progressed from the south to the west, and during the Ottoman period, it covered the entire section where the Sarıyar Creek valley splits the cone and advanced towards the İrimağzı location. It was determined in the soundings made on the southern edge of Dervişağa Bath that the parts of the settlement built on the cone, especially around the Sarıyar (Birgi) creek, were affected by many floods, such as those that occurred in the years 1350, 1510, 1830, and 1939. With the effect of these floods, the settlement pattern around the Sarıyar Creek was shaped over time around the flood floor of the creek and at least 10 m above.

As a result, during the process, Birgi settlements existed on the accumulation cone morphology. With the desire for defense, being close to water, and living in the temperate climate conditions on the southern roofs, the İrimağzı location and the plain on the southern foothills of the alluvial cone were made fertile and suitable places for agriculture. In light of these data, it was understood that the area where Birgi is located has been inhabited for at least 5500 years under the control of natural environmental conditions. If the Sazlıgöl hill in the south of the İrimağzı location, which is far from the Birgi settlement pattern and the alluvial cone, is added to this, it can be stated that the settlement dates back to at least 8000 years before present.

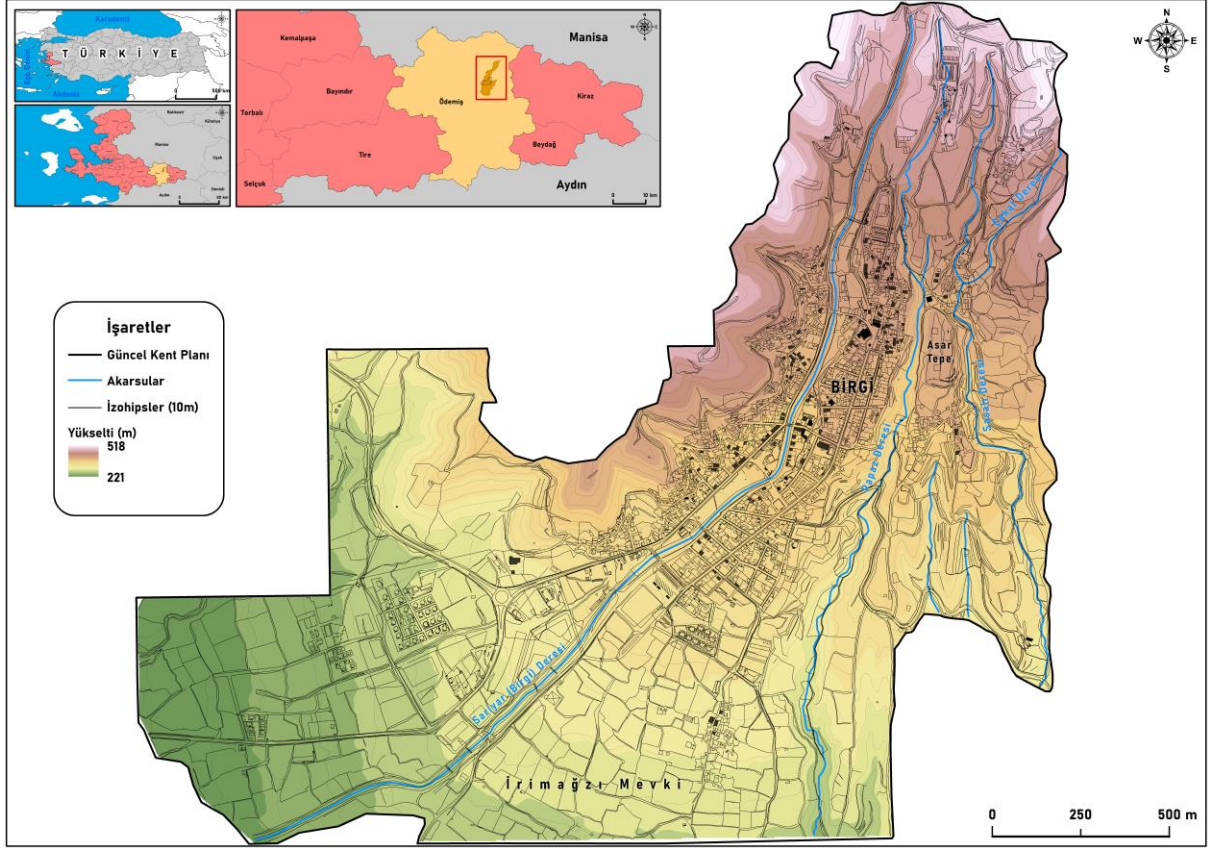
1. Giriş

Birgi, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (BMDTÖ) tarafından 2022 yılında dünyadaki en iyi 32 turizm köyünden biri ilan edilmiş ve UNESCO'nun Dünya Kültür Mirası Geçici Listesine alınmış en az 5500 yıllık tarihi birikime sahip kadim bir başkenttir.

Eski kültürle ev sahipliği yapmış bir yerleşim olan Birgi, günümüzde İzmir'in Ödemiş İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Bozdağlar'ın güney eteğinde Sarıyar (Birgi) Deresi'nin şekillendirdiği birikinti konisi üzerinde kurulmuştur (Şekil 1). Derenin her iki kenarında kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir dere kenarı yerleşimi dokusuna sahiptir. Derenin oluşturduğu birikinti konisi yine aynı akarsu tarafından derince yarılmış ve Bozdağlar'ın güney eteklerinden Küçük Menderes Ovası'na doğru uzanan balıksırtı rölyefli tepeler ve bunlar arasındaki derin dere yarıntıları oluşmuştur. Birgi'deki kadim yerleşimler önceleri söz konusu balıksırtı tepeler üzerinde kurulmuş ve zamanla Sarıyar Deresi'nin birikinti koni yarıntısına yayılarak genişlemiştir. Birgi'de ilk yerleşimin başladığı Tunç Çağı'ndan günümüze, yerleşim alanında bu jeomorfolojik birimler ile uyumlu olarak var olmuş mevkii ve mahallerin büyümesi ile gelişmiştir. Kentsel dokuda çağlar boyunca meydana gelmiş değişimler dikkate alındığında, Birgi'nin mahallelerinin çoğunlukla temeli Roma-Bizans döneminde atılmış yerleşim çekirdeklerinin gelişmesi ile ortaya çıktığı dikkati çekmektedir (Akın, 1968; Çakmak, 2019; Foss, 1979; Kiel, 2013; Ünal, 2001; Yavuz, 2005).

Çalışma, Birgi birikinti konisinin jeomorfolojik özellikleri ve yerleşim, Birgi'de tunç çağından Aydınolu Dönemi'ne kadar yerleşme, Birgi'de Aydınolu Beyliği ve Osmanlı dönemi yerleşimi ile mahallelerin nüfusu gibi başlıklarıyla, kentin gelişimi ile jeomorfoloji ilişkisini, kentin çeşitli dönemlerde sahip olduğu nüfus ve mahallelerinin durumunu açıklamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle kademeli gelişim metodu tercih edilmiştir. Kentlerin geçmişteki durumunun ve gelişme evrelerinin ortaya konması, güncel çalışmaların daha isabetli olmasını sağlamaktadır (Gümüşçü ve Yiğit, 2023). Kentlerle ilgili ister morfolojik ister kentsel fonksiyonlarla ilgili olsun, kentin tarihi süreçte mekânsal gelişiminin ortaya konulması bir zorunluluktur (Yiğit, 2019).

Birgi'yle ilgili, tarih, sanat tarihi, mimari ve sosyoloji gibi alanlarda hazırlanmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Fakat bu çalışmalardan hiçbiri bu kadar geniş dönemi kapsamamaktadır. Ayrıca Birgi'yle ilgili tarihi ve doğal arşiv verilerinin bir araya getirildiği ve birbirini desteklediği bir çalışma da bulunmamaktadır. Amacımız hem bu eksikliği kapatmak, hem tarihi ve doğal arşiv kaynaklarını bir araya getiren çalışmalara bir örnek sunmaktır.

Şekil 1. Birgi'nin konumu ve birikinti konisi topografyası üzerindeki kentsel alan.

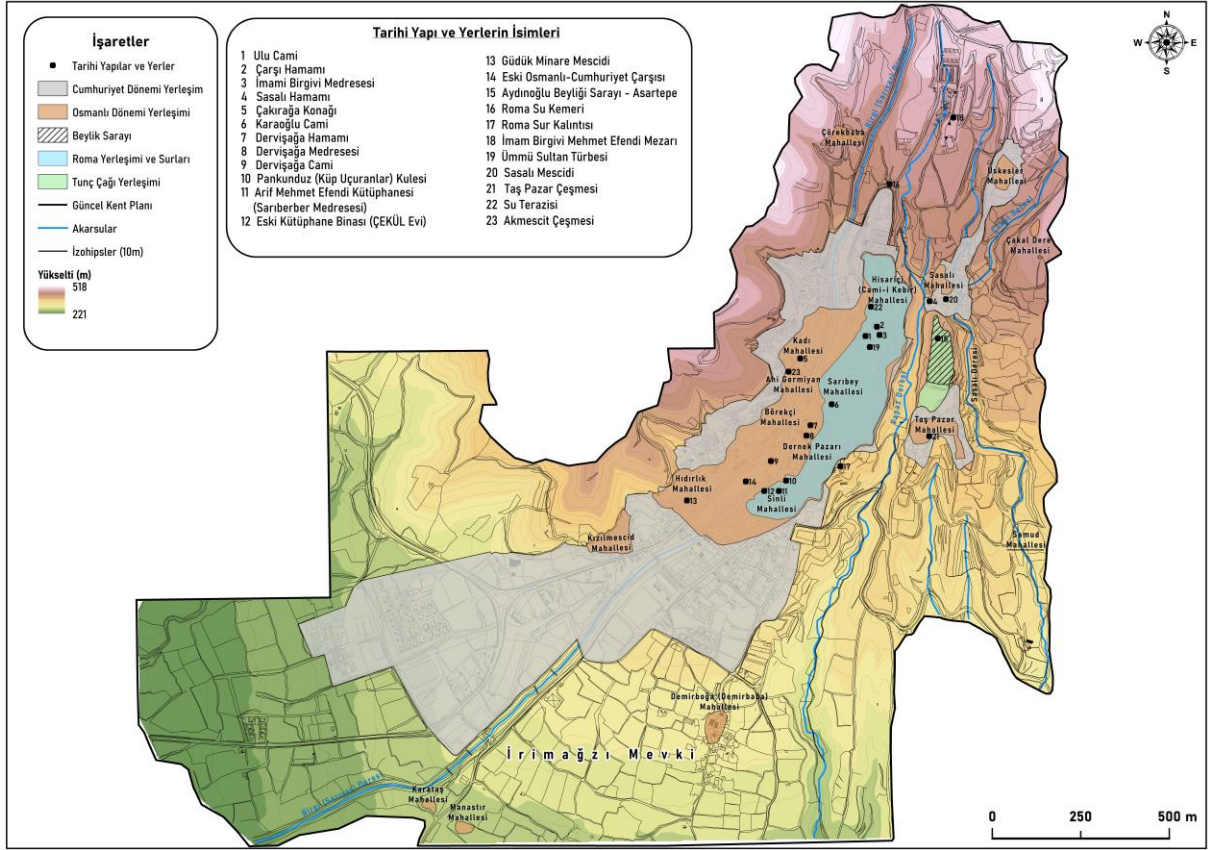
2. Yöntem

Bu çalışma Birgi'nin nüfusunun, yerleşim dokusunun ve mahallelerinin gelişimi ile jeomorfolojik özelliklerinin ilişkilendirilebilmesi amacıyla multidisipliner (tarihi coğrafya – jeomorfoloji) perspektifle, mekânın yeniden inşası amacıyla yapılmıştır. Çalışmada bir yandan Osmanlı arşiv defterleri, seyahatname gibi eski metin ve yayınlardan faydalanılarak kent nüfusu ve mahalleleri kronolojik olarak ele alınmış diğer yandan jeomorfolojik yorumlarda yer yer kolüvyon delgi sondajların karot bilgileri kullanılmış, örneklerin sedimantolojik analizleri ve C14 tarihlemeleri yapılmıştır. Böylece jeomorfolojik özellikler morfometrik bilgiler ve morfodinamik etken-süreçlerle birlikte değerlendirilmiştir. Böylece belgelerden elde edilen verilerle, Birgi birikinti konisi dolgularında belirlenen doğal veriler bir araya getirilmiş ve tarihi süreçteki kültürel-kentsel gelişim ile morfolojik özellikler arasındaki ilişkileri içeren bilgiler “Coğrafya bütündür” perspektifiyle, bir bütün halinde yorumlanmıştır. Bu yaklaşımla jeomorfolojik özelliklerin kentsel doku, mimari özellikler, yapılar ve kadim mahallelerin gelişimi üzerindeki etkileri elde edilen verilerin ışığında bütüncül yaklaşımla, geçmişten günümüze ele alınmıştır. Ayrıca tarihi süreçte kenti oluşturan mahallelerin konumu, surların sınırları hem belge hem de jeomorfolojik saha çalışmaları ile belirlenerek, elde edilen veriler hazırlanan haritalarla görselleştirilmiştir.

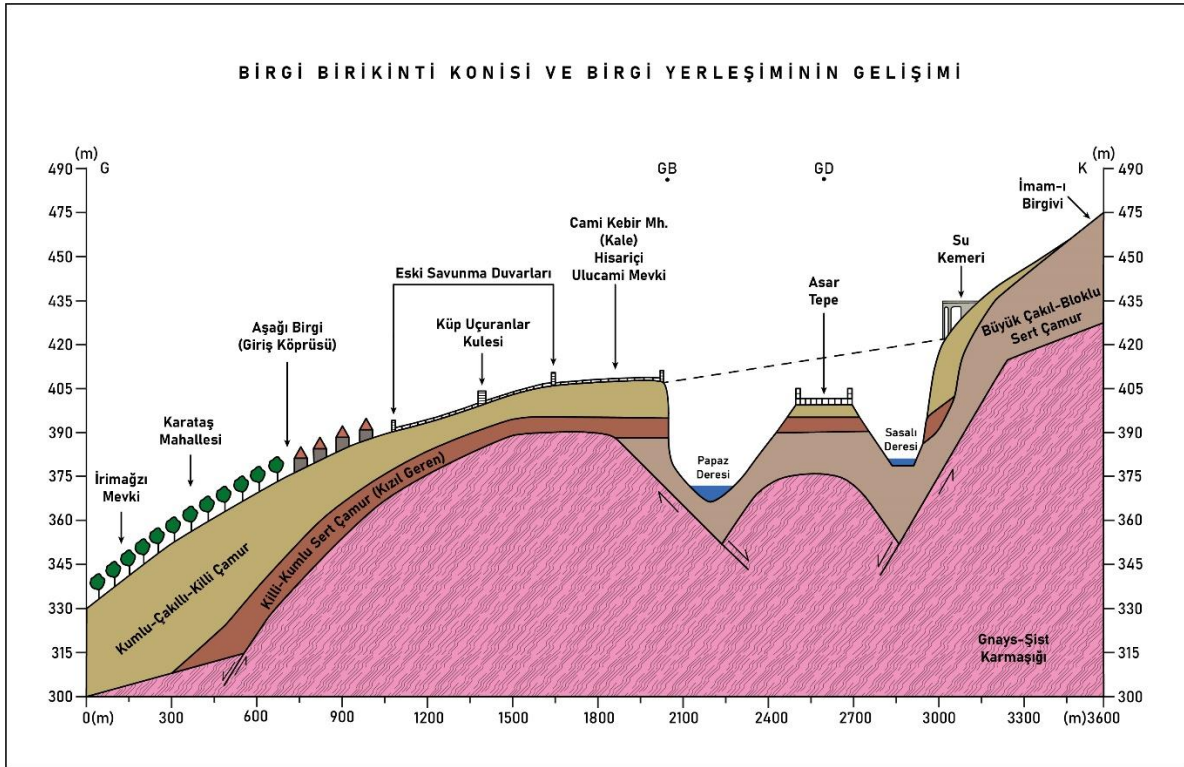
3. Birgi Birikinti Konisinin Jeomorfolojik Özellikleri ve Yerleşim

Birgi Birikinti Konisi, Bozdağlar'ın zirvesi olan Bozdağ Tepesi'nin (2159 m) güney yamacının yüksek kesimlerinden doğan ve aynı yamaca derin bir vadi (yılanlı vadi / kapız) ile gömülen Sarıyar (Birgi) Deresi'nin taşıdığı kaba sedimanların vadinin ovaya ulaştığı bölümdeki dik ve sarp güney yamaçlarının eteklerinde birikmesi ile oluşmuştur. Koni, Pliyosen sonu ve Pleyistosen başlarında belirginleşen ve çukurlaşan Küçük Menderes Grabeni'nin iç kesiminde graben tabanındaki Ödemiş Ovası kesiminin kuzeydoğu kenarında yer alır (Erinç, 1955; İzdar, 1971; Koçman, 1989; Vardar, 2015). Genç tektonik dinamiklerle şekillenen grabenin kuzey kenarında, grabeni şekillendiren B-D doğrultulu en genç tektonik çizgilerin üzerinde şekillenmiştir (Koçman, 1989; Vardar, 2015) (Şekil 2, 3). Birgi-Üçkonak Fayı, Bozdağ Doruğu'nun güney eteklerindeki graben tabanı ile horstu ayıran yegâne tektonik kuşaktır (Erinç, 1955; İzdar, 1971; Koçman, 1989; Vardar, 2010; Vardar, 2015; Vardar, 2018) (Şekil 3). Bunun yanında, kristalin kayalardan yapılı (şist ve gnays) güney yamaçların eteklerinde, ovaya uzanan eski yapısal çizgilerin kontrolündeki K-G, KD-GB ve KB-GD doğrultulu sırtlar şekillenmiştir (Koçman, 1989; Rojay vd., 2005; Vardar, 2018) (Şekil 1). Yer yer meydana gelmiş çarpılmalarla (tilting) eteklerden güneye uzanan bu kısa sırtlar üzerindeki anakaya ve dolgu yüzeyleri basamaklı bir görünüm kazanmıştır (Rojay vd., 2005). Bu çarpılma, çalıştığımız sondaj ve jeofizik çalışmalarında (özel ya da devlet ait) belirgin olarak takip edilmektedir.

Ayrıca bu genç tektonik hareketlerin, Birgi kentsel alanındaki yapıları ve zemini etkileyen depremler ürettiği (1900 ve 1944) hem belgelerle hem de saha çalışmalarımızla belirlenmiştir (Texier, 2002). Bozdağlar'ın güney eteklerindeki blok hareketlerine bağlı yükselme sonucunda oluşan anakaya basamakları, bunların üzerinde gelişen birikinti konileri ile büyük ölçüde eş zamanlı geliştiği için koni üzerindeki Birgi Deresi'nin eski yataklarının daha derine yarılmasını sağlamıştır. Koninin temelindeki anakaya, bloklar hafifçe yükselmeye devam ettiği için, akarsular bunu örten etek-koni dolgularını daha da derine yarmış ve yer yer 30 m'yi aşan çukurluklar oluşmuştur. Nihayetinde Birgi Birikinti Konisi, tektonik hareketlerle ovaya göre hafif yüksekte kalmış ve yüzeyi dış bükey bir profil kazanmıştır.

Şekil 2. Birgi'nin birikinti konisi ve çevresindeki mahalleleri.

Şekil 3. Birgi'nin birikinti konisinin kesiti ile üzerindeki mahalle ve yapılar.

Söz konusu tektonik hareketler, etek morfolojisini şekillendiren Akdeniz ikliminin belirlediği flüvyal-kolüvyal etken-süreçleri, kontrol etmiştir. Birikinti konilerinde flüvyal dinamiklerin kontrolünde eğime bağlı olarak ortaya çıkan koni profilleri, yamaçlara doğru daha dik, ovaya doğru dış ya da içbükey uzanan yüzeyler sunmaktadır. Bu yüzeyler, seller ve akarsularca ile yarılmış olup, etekten çevreye ovaya doğru ışnsal bir drenaj sunmaktadır.

Koni üzerinde, batıdan doğuya doğru; Sarıyar, Papaz, Sasalı ve Çakal derelerinin yarıntıları bulunmaktadır (Şekil 1). Bunlardan Sarıyar-Papaz dereleri arasında, kuzeyden güneye doğru genişleyen az eğimli balıksırtı şeklinde bir koni yüzeyi yer almaktadır. Birikinti konisinin orta bölümündeki en geniş yüzey budur. Bu yüzey, Sarıyar Deresi'nden 10 m kadar, Papaz Deresi'nden 20 m kadar yüksektir. Buna göre; Papaz Deresi diğer derelere göre koniye daha derin gömülmüş bir yatağa sahiptir (Şekil 1) (Foto 1).

Foto 1. Hisariçi Mahallesi, Asartepe ve Taşpazar Mahallesi

Papaz ve Sasalı derelerinin koni yüzeyine, üst kesimlerde 30 m derine kadar gömüldüğü; aşağı kesimlerde ise 10 m'yi aşan bir yarıntıya sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca, söz konusu dereler birbirlerine daha yakındır (Şekil 1). Bu durum, koni dolgularındaki derin yarıntıların yamaçlarının çok daha dik gelişmesine neden olmuştur. Sarıyar Deresi çevresindeki yamaçlarda eğim değerleri % 15 ile % 50 arasında değişirken; Papaz Deresi'nin Sasalı Hamamı mevkiinde %80'i aşmaktadır. Yine bunun gibi Sasalı Deresi'nin, Sasalı Hamamı doğusundaki yatağında, dolguların yamaçlarındaki eğim de yer yer %70'i aşmaktadır (Şekil 1, 2, 3).

Birgi Birikinti Konisi'nin batı kesiminde, Sarıyar Deresi koni yüzeyine 10-15 m kadar gömülmüş genişçe bir sel yatağına sahiptir. Bu yatağın batı kenarı, Hıdırlık sırtlarının devamı ile

sınırlanmış doğu kenarında ise koni dolguları aşındırılmış dik yamaçlar şekillenmiştir. Bu yamaçlar Ulucami (Aydınoğlu Mehmet Bey Camisi) batısında 15 m ulaşan bir diklik şeklinde iken bunun güneyinde, Karaoğlu Camisi batısında 10 m kadar yükseklikte bir diklik yer alır (Şekil 2, 3). Daha güneye doğru Dervişağa Hamamı doğu kenarında 10 m'ye kadar ulaşan bir diklik var iken bu noktanın da güneyindeki Küp Uçuranlar Kulesi'nin bulunduğu birikinti konisi sırtının batı yamacında 7 m yüksekliğinde dik bir koni (birikinti konisi) yamacı bulunmaktadır. Sarıyar Deresi yarıntısının batı kenarında ise taşkın yatağının batısında bir anakaya basamağı üzerinde, Çakırağa Konağı inşa edilmiştir.

Papaz ve Sasalı dereleri arasında kalan ve bu dere yataklarından 30 m kadar yukarıda dar bir düzlük oluşturan koni yüzeyi Asar (Eser) Tepe adı ile anılmaktadır (Şekil 1, 2, 3) (Foto 1). Gerçek bir anakaya tepesi olmayan bu alan, birikinti konisinin derin yarılan bölümleri arasında kalmış koni dolgusu üzerindeki eski bir yüzeyin kalıntısıdır. Tepenin Sasalı Deresi'ne inen batı yamacında eğim %90'ı bulunmaktadır (Şekil 1, 3). Bu görünümü ile adeta bir duvar gibidir. Birgi'de bilinen en eski yerleşim, Asar Tepe üzerindedir ve Tunç Çağı'na aittir (Şekil 2, 3) (Başaranbilek, 2010; Gümüsoğlu, 2008; Ünal, 2001; Vardar ve Yıldız, 2010; Yavuz, 2005). Sasalı ve Papaz dereleri, bu tepeyi batı-kuzey ve doğu yönlerinden derince yardığı için, güney kısmı ise koninin genel eğimi ile aşındırıldığından bu noktada ada gibi kalan yüksekçe dar yüzeyli bir tepe profili sunmaktadır. Tunç Çağı yerleşiminin bulguları bu tepenin üst kesimindeki tüm kenarları takip eden bir savunma duvarı ile sınırlandırılmıştır. Dönemin savunma ihtiyacına uygun olarak, zaten derin yarıntılarla çevresinden 30-20 m kadar yüksekte kalan bir tepenin üst kesiminin kenarlarına yüksekliği 5-10 m arasında duvarlar ekleyerek toplamda 40 m'yi aşan doğal savunma duvarlarına sahip olunmuştur (Foto 2).

Dolayısıyla bu uygun alanın belirtilen morfometrik özellikleri savunma için bir avantaj oluşturduğundan, Tunç Çağı yerleşimi buraya kurulmuştur. Birikinti konisi üzerinde, Tunç Çağı öncesi buluntular saptanmamıştır (Şekil 2). Öte yandan, Birgi çevresindeki en eski yerleşim İrim Ağzı Mevkii güneyindeki Kalkolitik Çağ öncesine tarihlenen Sazlıgöl yerleşimidir (Vardar, 2015).

Foto 2. Asartepe ve Beylik Sarayı surları

Birgi Birikinti Konisi üzerinde, Asar Tepe’de başlayan ilk yerleşimden sonraki yerleşim alanı, bu tepenin batısındaki Sasalı ve Birgi derelerini ayıran balıksırtı şekilli koni uzantısı üzerindeki dar düzlük bir sahadır (Altınoluk, 2007; Gümüšoğlu, 2008; Ünal, 2001; Yavuz, 2005). Bu alan, Hisariçi olarak bilinen mahallenin bulunduğu yerdir. Hisariçi bugünkü Ulu Cami’nin (Aydınoğlu Mehmet Bey Camisi) bulunduğu yer ile bunun hafifçe kuzey kenarıdır. Hisariçi mevkiinin iç surlar ile çevrili olduğu bilinmekte ve alanda görülebilmektedir (Kiel, 2013; Ünal, 2001; Yavuz, 2005). Bu alan, koni üzerindeki en geniş-yüksek yüzeyin başlangıç kesimidir. Lidya hâkimiyetinde ve Roma dönemi bu alan morfolojik avantajı ile güvenli bir kale kenti olmalıdır (Şekil 2, 3). Kentin bulunduğu alandan güneye genişleyerek uzanan koni yüzeyi balıksırtı bir düzlükten daha yayvan bir koni yüzeyine dönmekte ve İrim Ağzı Mevkii’ne doğru uzanmaktadır (Foto 3).

Bu düzlük Geç Roma–Bizans yerleşiminin geliştiği ve dış surlarla çevrili kesimdir. Ulucami batısından güneye doğru Dervişağa Hamamı’na, oradan da Küp Uçuranlar Kulesi’ne ulaşan surlar, Sarıyar Deresi’nin doğusundaki yamacın üst kenar kesiminden geçmektedir (Şekil 2, 3)(Foto 4). Morfolojiyle uyumlu bu tercih, güçlü bir sur duvarının inşasını sağlamıştır. ÇEKÜL Evi’nin güneyinden tekrar doğuya dönen sırt, bu kez Papaz Deresi batı yamaçlarının üst kısmını takip etmekte ve kuzeye doğru ilerleyerek bugünkü okul binasının doğusunda, doğuya doğru hafifçe dirsek yapmaktadır. Surlar, kuzeyde Ümmü Sultan Türbesi’nin doğusunda Hisariçi surları ile buluşmaktadır. Bizans dönemi yerleşimi dış surların da dışında, Sarıyar Deresi yarıntısı boyunca GB yönünde gelişmiş olmalıdır (Şekil 2, 3).

Foto 3. Ulucami’den güneye doğru Birgi kent panoraması.

Aydınoğlu Beyliği dönemi yerleşiminin, daha çok Hisariçi mevki ve dış surların kuzey kesiminde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır (Şekil 2, 3). Bu döneme ait en eski yapı, Ümmü Sultan Türbesi ve Aydınoğlu Mehmet Bey (Ulucami) Camisi bu kesimdedir (Ünal, 2001). Muhtemelen dönemin diğer sivil yapıları da bu kesimde var olmalıdır (Şekil 2). Ulucami Meydanı’nın bulunduğu düzlük Beylik

Dönemi'nin merkezidir. Buradan doğuya ve kuzeye devam eden Hisariçi Mevkii bu dönemin yerleşme çekirdeğidir.

Foto 4. Ulucami'nin batı kenarındaki surlar

Meydanın doğusundaki Papaz Deresi'nin doğu yamacı üzerindeki Asar Tepe, beylik sarayının kurulduğu yerdir (Şekil 2, 3) (Ünal, 2001). Esasen bu yer, Tunç Çağı evresinde savunma amaçlı bir alan iken, bu kez dönemin gücünü simgeleyen saray için tercih edilmiş olması da yine morfolojinin sunduğu ovaya hâkim bir noktada, doğal kale görünümündeki dik kenarlı yüksek düzlük ile ilişkilidir (Şekil 3). Bu düzlük, daha önce de belirtildiği gibi koni dolguları üzerinde, üç yanı derince ve bir yanı da nispeten daha az yarılmış kuzey güney uzanımlı bir disk şeklindedir.

Bu alanın güneyinden kuzeye geçerken, yapısal bir basamağın etkisi ile en kuzeydeki kesime ulaşılır ki İbn Battuta'nın söz ettiği basamaklarla çıkılan sarayın görkemli giriş kesimi için tek

alternatif de güney kesimidir (İbn Battuta, 2004). Çevresi, temeli Tunç Çağı'ndan kalan duvarlarla çevrilidir (Foto 2). Sarayın havuzlu ve görkemli iç kesimi için en uygun morfolojik alan ise Asar Tepe'nin kuzey kesimindeki kısmıdır. Burada da belirleyici unsurun jeomorfolojik-morfometrik özellikler olduğu düşünülmektedir (Şekil 2, 3).

Aydınoğlu Beyliği ile Osmanlı döneminde yerleşim alanı, daha önceki dönemlerdeki kentsel alanın dışında da gelişmeye başlamıştır. Burada belirleyici olan, Ulucami'den İrim Ağzı Mevkii'ne uzanan koninin ana eğimi ve morfolojik bütünlüğüdür (Şekil 2, 3). Bunun yanında, Sarıyar Deresi'nin batı kesimindeki Hıdırlık sırtı yamaçlarında, kuzeyden güneye doğru birçok mahallenin gelişimine uygun su kaynağı bulunan alanlar mevcuttur. Her mahallenin meydanına yapılan çeşmelerle, koninin kök kısmında ve etek-yamaçlardaki kaynak suları kullanıma sunulmuştur. Buralarda, kadim Beylik-Osmanlı mahalleleri var olmuş ve zamanla genişleyen kentsel dokuyla bütünleşmiştir. Bununla beraber İrim Ağzı Mevkii'nin daha fazla bağ-bahçe evi kümelenmeleri ile dönemin mahalleleri için uygun alanlar teşkil ettiği görülmektedir. Sarıyar Deresi'nin batısındaki yamaçlar ve İrim Ağzı Mevkii'nin nispeten yüksek kesimleri dere taşkınları ve sellerden uzak uygun alanlardır (Şekil 2).

Sarıyar Deresi yarıntısı boyunca, tabandaki taşkın dolgularında yapılan sondajlarımızdan alınan sel-taşkın sedimanlarının C14 tarihlendirmeleri ile 1350, 1510, 1830, 1939 yıllarında seller meydana geldiği belirlenmiştir. Bunlardan 1830 ve 1939 taşkınları Sarıyar Deresi yarıntısındaki Dervişağa Cami çevresi ve güneyindeki Geç Osmanlı – Cumhuriyet dönemi çarşısına büyük zarar vermiştir (Altınoluk, 2007; Gümüsoğlu, 2008; Vardar ve Yıldız, 2010). Dervişağa Medresesi avlusu ve hamam ile medrese arasındaki yol son iki taşkın sedimanları ile yaklaşık 2-3 m kadar örtülmüştür (Başaranbilek 2010; Vardar ve Yıldız, 2010). Bu taşkınlar koni üzerindeki 5000 yıllık yerleşim dokusunu ve Sarıyar Deresi batı kenarındaki yamaç-etek yerleşimlerini hiçbir zaman etkilememiştir. Buna göre; kadim yerleşim Birgi'de dönem kültürleri, derelerin ve kaynak sularının bereketinden yararlanırken gelen sellerden korunacak ortalama 20-30 m yükseklikte yayılan koni yüzeyini en iyi şekilde kullanmışlardır (Şekil 2, 3). Başlıca yapılar, hep bu kesimde olup, buna aykırı yapılar ise Sarıyar Deresi boyunca inşa edilen; Dervişağa Camisi, Medresesi ve Hamamı ile karakol ve Demir Mağaza binalarıdır. Nitekim son taşkınlarda sadece bu yapılar etkilenmiştir. Bu da Osmanlı döneminin sonları ve Cumhuriyetin ilk yıllarına tekabül etmektedir. 1939 yılı selinden etkilenen çarşı ise Küp Uçuranlar Kulesi'nin doğusuna bugünkü yerine yani tekrar koni üzerindeki güvenli yere taşınmıştır (Şekil 2).

3.1. Yapı Malzemesi Olarak Birikinti Konisi Dolguları ve Litolojik Birimler

Geleneksel yapı malzemeleri, büyük ölçüde Birgi'nin hemen çevresindeki litolojik birimlerden ve birikinti konisi sedimanlarından elde edilmiştir. Birgi'de, Bozdağların güney yamaçları gnays ve şist kayaçlardan (şist-gnays karmaşığı) yapılı olduğu için yapılarda (sivil ya da devlet) ana malzeme yakın çevredeki bu kayaçlar oluşturmaktadır. Özellikle savunma ve kale duvarlarında kullanılan kayaçlar gnays ve şisttir (Koçman, 1989; Vardar, 2015). Sivil mimari yapılarda, temelde gnays ve metagranitler, yollarda ise şist (kayrak taşı) kullanılmıştır. Roma ve Bizans dönemi yapılarında kullanılan mermerler, yakınlarındaki Keldağ mevki ve Belevi'deki kadim mermer ocakları ile ilişkilidir (Vardar, 2015). Öte yandan Ulucami'de kullanılan granit sütunlar bölgenin çok uzağından taşınmıştır. Bu caminin KD köşesindeki mermer Arslan heykeli ile birçok antik çeşmede takip edilen lahit mezar taşları, binalardaki

eski sütunlar birçok farklı litolojiye ait devşirme unsurların -ki çoğunluğu mermer- kullanıldığını göstermektedir. Bu geçmiş kültürlere saygıyı ve koruma bilincini yansıtan kadim hoşgörü ve nezaketin güzel örneklerdir. Son 200 yılda ön plana çıkan ve sivil yapılarda kullanılan “kızıl geren kili” Birgi Birikinti Konisi’nin sunduğu yerel ve özgün bir sıva malzemesidir. Kızıl renkli yoğun killi malzeme plastik özelliği sayesinde yoğun olarak dış cephe sıvalarında ve yer yer duvar taşlarının ara sıvalarda kullanılmaktadır (Başaranbilek, 2010; Vardar ve Yıldız, 2010). Öte yandan, Aydınoğlu Sarayı’nda betimlenen saray havuzu çevresindeki ağızdan su akan bronz aslan heykelleri, batıyla sağlanan kültürel etkileşimin etkisiyle metal heykel işçiliğinde ulaşılan seviyeyi göstermektedir (Aykut, 2004; Başaranbilek, 2010; Foss, 1979; Tunçağ, 2010).

4. Birgi’de, Tunç Çağı’ndan Aydınoğlu Dönemi’ne Kadar Yerleşme

Birgi’nin geçmişi çok eskiye dayanmaktadır. Birgi’de ilk yerleşim, Tunç Çağı buluntularının yer aldığı Asar Tepe’dir (Çakmak, 2019; Ünal, 2001; Yavuz, 2005). Savunma amacıyla, Sasalı ve Papaz derelerinin arasında kalan dik yamaçlı oval bir tepeye kurulmuştur. (Şekil 2, 3). Antik çağda Birgi’nin adı Dios Hieron olarak bilinmektedir. Zeus’a atfedilen bir dini yapı nedeniyle, bu ismi almıştır ve kentin bu dönemde önemli bir dini fonksiyonu vardır. Zamanla kentin adı Christopolis olmuştur. 680 yılından itibaren Roma konsil belgelerinde kentin adını Pyrgion olarak görmekteyiz. Pyrgion ismi; hisar, kule anlamalarına gelen “Pyrgos”tan türetilmiştir. Çünkü Bizans döneminde kent merkezinin bulunduğu sırt üzerine inşa edilmiş bir kale bulunmaktadır. Türk döneminde bu isim Birgi olarak değişmiştir (Ünal, 2001; Yavuz, 2005).

Bizans’ın 10. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu topraklarında gücünü arttırmasıyla birlikte Pyrgion’da kentsel yapılanmanın daha da geliştiği görülmektedir (Kiel, 2013). Birgi’de Ümmü Sultan türbesinden sonra en eski yapı olan Ulu Cami’de de gördüğümüz, bazı devşirme taş ve mermerlerden de anlaşılacağı üzere Türk dönemi öncesinde burada bir yerleşme olduğu bilinmektedir. Günümüze ulaşmış tarihi yapılardan Bıçakçı Çeşmesi (Koca Çeşme) gibi yapılarda da bu devşirme malzemeler görülebilmektedir (Çakmak, 2019; Gümüšoğlu, 2008; Ünal, 2001).

Birgi kalesi ve surlarının II. İoannes Komnenos (1118-1143) veya Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde inşa edildiği düşünülmektedir (Kiel, 2013). Kaleyi çeviren surların kalıntıları, Hisariçi Mahallesi’ne tekabül eden alanda, merkezde Ulucami kalacak şekilde bunu çevreleyen sahada takip edilebilmektedir. Ulucami’nin batı kenarında, Hisariçi Mahallesi’nin kuzey kenarında, surlar büyük ölçüde bütünlüğünü ve varlığını korumaktadır (Foto 4) (Şekil 3). Kuzeyde Sarıyar Deresi vadisinden gelen kaynak suları, bu kaleye ulaşacak şekilde İmamı Birgivi Mevkii’nin batısından su kemerleri ile taşınarak güneye caminin bulunduğu meydanın kuzeybatı kenarındaki su terazisi yönüne doğru devam eder. Bu iç kale alanının yerini surlar dışında doğrulayan diğer bir önemli bulgudur. Bununla birlikte jeomorfomertik açıdan Birgi Birikinti Konisi’nin o dönem için kale inşa edilecek en uygun yeri de Ulucami Mevkii’ndeki meydan ve yakın çevresidir (Şekil 2). Bu verilere göre kentin ilk kurulduğu alan bu çevrede olmalıdır. İç kalenin bulunduğu alandan güneye ilerleyen surlar, Dervişağa Cami’sinin doğusundaki yamaçlardan doğuya ve oradan Sinli Mahallesi doğu kenarına ve tekrar kuzeye yönelerek belediye binasının KD kesiminde bir dirsek yaparak kuzeydeki iç kaleye bağlanmaktadır. İç kale dışında kalan bu alanda birikinti konisinin nispeten aşağı kesiminde suların varlığı net takip edilebilmekle

birlikte bunlar Ulucami Meydanı'ndan 25 m kadar aşağıdadır. Bu kot farkı gözetleme için dezavantaj yaratmaktadır. Bu nedenle çevreyi ve ovayı daha iyi gözetleyebilmek için surlarla çevrili bu alanın morfolojik olarak en uygun yeri olan GB kenarına Bizans döneminde Küp Uçuranlar Kulesi inşa edilmiştir. Böylece kabaca Roma-Bizans geçişinde iç kale ön planda iken, artan nüfus ve ihtiyaçlara bağlı olarak dış surlar ve kentsel alan en uygun yer olan Ulucami güneyine doğru gelişmiştir. Bazı araştırmacılara göre Birgi'yi ele geçiren Türkler sur dışına yerleşmişlerdir (Ünal, 2001). Ancak sahadaki bilgi ve gözlemlere bakıldığında, Türklerin dış kale surları ile çevrili olan alanın uygun yerlerine de yerleşmiş oldukları yapılarla takip edilebilmektedir. Öte yandan tüm bu veriler değerlendirildiğinde Hisariçi Mahallesi dışındaki mahallelerin iç kale surlarının dışına kurulmuş olması beklenmektedir (Şekil 2, 3). Bizans döneminden kalma sur kalıntılarının alanına bakıldığında surların içinde 500-650 kişi yaşadığı tahmin edilmektedir. Öte yandan Bizans döneminde Birgi'nin toplam nüfusunun 1200 ile 1500 arasında olduğunu bildirmektedir (Kiel, 2013).

5. Birgi'de, Aydınolu Beyliği ve Osmanlı Dönemi Yerleşimi ile Mahallelerin Nüfusu

1304 yılında, Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey'in, Aydınolu Mehmet Bey'in de yardımıyla Birgi'yi ele geçirmesiyle, Birgi'de Türk hâkimiyeti başlamış oldu. Sasa Bey, tarihi Birgi mahallelerinden olan Sasalı-Sasalu Mahallesi'nin isminin kaynağıdır. Ayrıca, bölgenin iskani için getirilen Türkmenlerden Emir Temurhan Bey, Demirboğa (Demirbaba) Mahallesi'ne; Kara Samit, Samut Mahallesi'ne; Emir Kurt Bey, Kurt Gazi Mahallesi'ne, Ak Baba, Akmescit Dede Külliyesi ve dolayısıyla Akmescit Mahallesi'ne, Kutlu Bey, Kutlu Beyler Mahallesi'ne, Kızıl Paşa Kızıl Mescit Mahallesi'ne isim vermişlerdir (Yavuz, 2005).

Birgi günümüzde Aydınolları dönemindeki mimari yapısı ve onun üzerine eklenen Osmanlı mirasıyla yaşamaktadır. Aydınolu Mehmed Bey, 1308'de kente hâkim olmuştur. Kısa bir süre sonra, Ulu Cami'nin (Aydınolu Mehmet Bey Camisi) yapımına başlanmıştır (Merçil, 1991) 1312 yılında tamamlanan caminin karşısında bir medrese de inşa ettirilmiştir. Birgi, 1391 yılına kadar Aydınolları'nın merkezi olarak kalmıştır (Konukçu, 2022).

Gezgin İbn Battuta, 1333 yılında Birgi'ye gelerek Mehmet Bey'in misafiri olmuştur. Seyahatnamesinde (Rihle) Aydınolu Birgi'si hakkında geniş bilgiler vermektedir. İbn Battuta yaz mevsiminin en sıcak günlerinde, Birgi'ye varmıştır. Mehmet Bey, o sırada şiddetli sıcaklar nedeniyle civardaki yaylalarda bulunmaktadır. İbn Battuta, Müderris Muhyiddin, eşliğinde yaylaya ulaşır.

Yaylaya ulaştığımız haberi kendisine bildirilince diğer iki oğlunu, Hıdır ve Ömer'i (Umur Bey'i) yanımıza gönderdi... Nereden gelip nereye gittiğimi de sual ettiler ve ayrıldılar. Bana orada "harkah" adı verilen kubbe şeklinde bir çadır sundular. Harkah, ağaç kalasların yan yana getirilmesiyle kurulur, üzeri keçeyle örtülür. Tepesinde ışık ve hava girmesi için "badhenç" denilen bir delik bırakılır, istenirse bu delik kapatılabilir; çadır tıpkı ev gibidir. Gerekli döşek ve eşya getirildi.

Birkaç gün burada misafir olan İbn Battuta hükümdarla da görüşür ve birlikte kente dönerler.

Ertesi sabah hükümdar, bize kendi bineklerinden güzel bir küheylan gönderdi. Hep beraber şehre indik. Ahali bizi karşılamak için yollara dökülmüştü. Hükümdar şehre girince biz de arkasından, sarayın kapısına kadar onunla birlikte

ilerledik. Orada müderris efendiyle beraber medreseye yöneldik ama sultan bizi çağırıp saraya gelmemizi emretti. Büyük kapıdan geçip sarayın girişine yanaştığımızda karşımıza yirmi kadar hizmetçi gördük... Çıktığımız uzun merdiven bitince ortasına havuz bulunan muhteşem bir salona girdik. Havuzun kenarlarında ağzından su akıtan tunç aslan heykelleri vardı. Salonun çevresi, üzerleri kumaş döşeli sedirle kaplanmıştı. Bunlardan biraz daha yüksekte olan bir peyke ise hükümdar için kurulmuştu. Buraya geldiğimizde kendisine ait peykeyi eliyle kenara itip bizimle beraber oturdu. Müderris fakih sağ tarafına, kadı onun yanına, bense daha geride bir yere oturdum. Hafızlar sedirin sağ tarafında yer aldılar. Onlar hükümdarın huzurundan bir an olsun ayrılmıyorlardı... Yine toplantı esnasında hükümdar bana: Hiç gökten düşen taş gördün mü? Diye sordu. Ben de: “Ne gördüm, ne de işittim!” cevabını verdim. Bunun üzerine Birki şehrinin dışına böyle bir taşın düştüğünü söyleyip adamları çağırttı. Onlara taşın getirilmesini emrini verdi. Biraz sonra simsiyah, sert ve cilalı gibi gözükken bir kayayı alıp getirdiler. Ağırlığı zannıma göre bir kantar idi. Hükümdar bu defa taşçıları çağırttı. Bunlardan dört usta gelip vurmaya başladılar. Herkes demir balyozlarla dörder defa vurduğu halde hiçbir şey olmadı, şaştım kaldım! Hükümdar bu tecrübeden sonra taşın götürülüp yerine konulmasını emretti.

Birgi çevresinde 14 gün kalan İbn Battuta, çeşitli hediyelerle oradan ayrılır (Aykut, 2004; <https://aydin.ktb.gov.tr/TR-244034/ibn-i-battuta-seyahatnamesinde--aydinoglu-mehmet-bey.html>). İbn Battuta'nın Birgi ile ilgili verdiği bilgiler içerisinde özellikle Aydınoğlu sarayının tasviri çok kıymetlidir. Günümüzde sarayın kalıntılarının olduğu, Asar Tepe mevkiinde henüz bir kazı çalışması yapılmamıştır. Ayrıca İbn Battuta'nın kara taş olarak nitelediği göktaşı, tarihsel kaynaklar içinde ilk kaydedilenler arasındadır. Uluslararası Meteor Derneği tarafından da Türkiye'ye düşen göktaşları arasına kaydedilmiştir (Özel vd., 2008; <https://www.lpi.usra.edu/meteor/metbull.php?code=5055>).

Aydınoğulları'ndan İsa Bey döneminde, I. Bayezid tarafından Alaşehir'in ele geçirmesiyle başlayan süreçte İsa Bey, beyliğin yönetim hakkından vazgeçmiştir. Timur, Ankara savaşında I. Bayezid'i yenilgiye uğrattıktan sonra 1402 yazında, Aydınoğlu Beyliği'ne eski topraklarını iade etmiştir. Kentteki Aydınoğlu hâkimiyeti, II. Murad döneminde Birgi'de tekrar Osmanlı hâkimiyeti sağlanıp ve Aydınoğulları ailesindeki erkekler katledilene kadar sürmüştür (Ünal, 2001). Birgi, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Anadolu Beylerbeyliği'nin Aydın Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi konumundaydı. 1851 yılına kadar da bu statüsünde bir değişiklik olmamıştır.

5.1. Birgi Kentinin Nüfusu ve Mahalleler

Fetret devri sonrasında, Birgi'nin tekrar Osmanlı topraklarına katıldıktan sonraki ilk nüfus tahriri 1425-30 yıllarına tarihlenen Halil Beğ Defteri'dir. Kısmen eksiklikler olan bu defterde, kentte yer alan mahallelerle ilgili kısmı kayıptır. Kente bağlı karyelerin (köyler) nüfusu hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Nefs-i Birgi Kâfırları adıyla, kentte yaşayan gayrimüslim grubun bilgileri bulunmaktadır. Bu dönemde Birgi kentinde yaşayan gayrimüslim grup 69 haneden ibarettir (Telci, 2015).

Çizelge 1. T.D. 1/1 ve T.D. 8 sayılı defterlere göre 1451 ve 1475 yıllarında Birgi Kenti ve mahallelerinin nüfusu

Mahalle Adı	Hane sayısı	Nüfus	Yüzde	Dini yapı	Mahalle Adı	Hane sayısı	Bekar hane	Nüfus	Yüzde	Dini yapı
Ahi Germiyan	26	130	10,79%	M	Ahi Germiyan	33	5	170	12,42%	M
Sinli	46	230	19,09%	M	Sinli	35	15	190	13,88%	M
Kadı	20	100	8,30%	M	Kazı	29	5	150	10,96%	M
Taşbazar	20	100	8,30%	M	Taş Pazar	29	6	151	11,03%	M
Sasalu	19	95	7,88%	M	Sasalu	13	8	73	5,33%	M
Samud	46	230	19,09%	M	Samud	68	18	358	26,15%	M
Demürboğa	6	30	2,49%	H	Timur Boğa	6		30	2,19%	H
Hisariçi	40	200	16,60%	M	Hisariçi	44	12	232	16,95%	M
Dernek Pazarı	18	90	7,47%	M	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	Cemaat-i Kefere	3		15	1,10%	H
Toplam Hane	241	1205	100,00%		Toplam Hane	260	69	1369	100,00%	

Kaynak: Kiel, 2001

1425-1575 yılları arasında Birgi kenti, Aydın eyaletinin ikinci büyük kentiydi. Birgi kentinin tüm mahallelerinin nüfusu ile ilgili bilgi alabileceğimiz en eski Osmanlı kaydı 1451 yılına aittir. 1451'de kentin sahip olduğu dokuz mahallenin toplam nüfusu 1205'tir. En kalabalık mahalleler Sinli, Samud ve Hisariçi'dir. En az nüfuslu mahalleler Demürboğa (Demirbaba) ve Dernek Pazarı'dır. Halil Beğ defterine göre gayrimüslim hane sayısı oldukça azalmış görülmektedir.

1475 tahririnde Birgi kenti mahallelerindeki toplam nüfus yaklaşık 1369'dur. 24 yıl önce gerçekleştirilen tahrire göre 164 kişiyle %13 civarında artış göstermiştir. Sinli Mahallesi aynı zamanda Elekçi Mahallesi olarak da anılmaya başlanmıştır. 1475 tahririnde en kalabalık mahalleler, 1451 tahririnde olduğu gibi Samud ve Hisariçi'dir. Ayrıca kentte gayrimüslim grubun ikamet ettiği Cemaat-i Kefere ve Timur Boğa adlı iki mahalle bulunmaktadır. Aynı zamanda kentte en az nüfusa sahip mahalleler de bu mahallelerdir (Çizelge 1). Mahallelerde ikamet eden halkın dışında; Kaşıkçılar, Kurubayrı gibi yörük cematleri de kentin yakınında ikamet etmektedir (Telci, 1999).

Çizelge 2. T.D. 87 sayılı deftere göre 1512 yılında Birgi Kenti ve mahallelerinin nüfusu

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Bekâr Yetişkin Sayısı	Nüfus	Mahallelere Dağılım (%)
Ahi Germiyan	61		305	14,02%
Sinli ve Elekçi	33		165	7,58%
Taş Pazar	35		175	8,04%
Sasalu	27	6	141	6,48%
Hisariçi	28	6	146	6,71%
Dernek Pazarı	10	7	57	2,62%
Kadı	21		105	4,83%
Sarı Bey	32		160	7,35%
Hıdırlık	17		85	3,91%
Demir Boğa	15		75	3,45%
Kızıl Mescid	9		45	2,07%
Kefere Cemaati	24		120	5,51%
Samud	118	7	597	27,44%
Toplam	430	26	2176	100

Kaynak: Gümüş, 2019

1512'de nüfusu yaklaşık 2176 kişi olan kentin en kalabalık mahallesi, 597 kişiyle Samud Mahallesi'ydi. Kızıl Mescid ve Demir Boğa mahalleleri ise en az nüfusa sahip mahallelerdir. İki tahrir arasında geçen 37 yıllık sürede kentin nüfusu 807 kişiyle %58 oranında artmıştır (Çizelge 2).

1512 tahririne kadar geçen sürede kentte Sarıbey, Kızılmescid ve Hıdırlık mahalleleri meydana gelmiştir. Saru Bey (Saray Bey) Mahallesi, Ulu Cami (Cami-i Kebir) Mahallesi'nin güneyinde Saru Bey adlı mescidin çevresinde kurulmuştur. Kızılmescid ve Hıdırlık mahalleleri Birgi Deresi'nin (Sarıyar) batısında, kentin güneybatı kesimlerinde bulunmaktadır. Böylece bu dönemde de kentin gelişmesi devam etmiştir. Kentin iskânının geliştirilmesi için, Türkmen gruplar yerleştirilmeye devam edilmiştir. Bu gruplar; Vakkaslar, Danişmendlü, Kutlubeyli ve Eğricedere cemaatlerinin üyeleri olarak Samud Mahallesi'nde kaydedilmişlerdir (Emecen, 1992).

Çizelge 3. T.D. 148 sayılı deftere göre 1529 yılında Birgi Kenti ve mahallelerinin nüfusu

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Bekar		Yüzde
		Yetişkin Sayısı	Nüfus	
Dernek Pazarı	16	3	83	4,83%
Kadı	15	2	77	4,48%
Kadı Mahallesi	10	-	50	2,91%
yaşayan sipahiler				
Cami (Hisar içi)	17	10	95	5,53%
Sarı Bey	17	12	97	5,65%
Hızırlık (Kadı)	1	5	10	0,58%
Ahi Germiyan	33	16	181	10,54%
Taş Pazar	35	4	179	10,43%
Sasalu	20	7	107	6,23%
Timur Boğa	9	4	49	2,85%
Kızıl Mescid	8	5	45	2,62%
Sinli	23	8	123	7,16%
Samud	68	16	356	20,73%
Vakkaslu				
Yörükleri	13		65	3,79%
Danişmendlü				
Yörükleri	5	1	26	1,51%
Kutlu Beylü				
Yörükleri	2	1	11	0,64%
Eğrice Dere				
Yörükleri	13	3	68	3,96%
Kefere Cemaati	19		95	5,53%
Toplam Hane	324	97	1717	100

Kaynak: Kiel, 2001

1529 tahririne göre kentte 421 hanede 1717 kişi bulunmaktaydı. Samud, Ahi Germiyan ve Taş Pazar en kalabalık mahalleler konumundaydı. Yörük cemaatlerini dikkate almazsak Hızırlık (Hıdırlık), Kızıl Mescid ve Timur Boğa en az nüfusa sahip mahallelerdir (Çizelge 3). Bu dönemde kentin toplam nüfusunda %21 oranında azalma görülmektedir. Samud Mahallesi nüfusundaki azalma Yörük gruplarının bu tahrirde ayrı kaydedilmesinden kaynaklanmaktadır.

Çizelge 4. 1573, 1662 ve 1676 tarihlerinde Birgi Kenti ve mahallelerinin nüfusu

Mahalle Adı	1573			Mahalle Adı	1662			Mahallelere Dağılım (%)	Mahalle Adı	1676		
	Hane Sayısı	Nüfus	Mahallelere Dağılım (%)		Hane Sayısı	Bekar Yetişkin Sayısı	Nüfus			Hane Sayısı	Nüfus	Mahallelere Dağılım (%)
Ahi Germiyan	39	195	4,94%	Ak Mescid	30	5	155	8,88%	Ak Mescid	31	155	9,01%
Cami-i Kebir (Hisariçi)	118	590	14,96%	Cami-i Kebir	26	1	131	7,50%	Cami-i Kebir	38	190	11,05%
Demir Boğa	18	90	2,28%	Timur Boğa	14	3	73	4,18%	Timur Boğa	19	95	5,52%
Dernek Pazarı	30	150	3,80%	Dernek	7	2	37	2,12%	Dernek	11	55	3,20%
Harab Mescid	28	140	3,55%	Kızıl Mescid	21	2	107	6,13%	Kızıl Mescid	24	120	6,98%
Kadı (Hızırlık)	43	215	5,45%	Hıdırlık	14	3	73	4,18%	Hıdırlık	15	75	4,36%
Kadı (Kırd)	26	130	3,30%	Kurd Kadı	14	2	72	4,12%	Kurd Kadı	11	55	3,20%
Kutlu Bey	15	75	1,90%	Kutlu Beğler	11	3	58	3,32%	Kutlu Beğler	9	45	2,62%
Samut	130	650	16,48%	Samud Baba	30	7	157	8,99%	Samud Baba	14	70	4,07%
Sinle	62	310	7,86%	Sinne	25	7	132	7,56%	Sinne	24	120	6,98%
Saru Bey	37	185	4,69%	Sarı Bey	13	6	71	4,07%	Sarı Bey	22	110	6,40%
Sasalu	97	485	12,29%	Sasalı	11	1	56	3,21%	Sasalı	25	125	7,27%
Taş Bazar	54	270	6,84%	Taş Pazarı	22	3	113	6,47%	Taş Pazarı	22	110	6,40%
Cami-i Seydi Ahmed	8	40	1,01%	-	-	-	0	0,00%	-	-	0	0,00%
-	-	0	0,00%	Börekçi	10	2	52	2,98%	Börekçi	14	70	4,07%
Mescid-i Hacıbula	20	100	2,53%	-	-	-	0	0,00%	-	-	0	0,00%
-	-	0	0,00%	Çakal Deresi	32	5	165	9,45%	Çatal Deresi	20	100	5,81%
Mescid-i Hacı İsa	24	120	3,04%	-	-	-	0	0,00%	-	-	0	0,00%
-	-	0	0,00%	Çörek Baba	27	1	136	7,79%	Çörek Baba	9	45	2,62%
Mescid-i Hacı Kerim	14	70	1,77%	-	-	-	0	0,00%	-	-	0	0,00%
-	-	0	0,00%	Dereli	17	5	90	5,15%	Dereli	16	80	4,65%
-	-	0	0,00%	Manastır	13	3	68	3,89%	Manastır	13	65	3,78%
-	-	0	0,00%	-	-	-	0	0,00%	Tekke-i Samud Baba	7	35	2,03%
Cemaat-i Kefere	26	130	3,30%	-	-	-	0	0,00%	-	-	0	0,00%
-	-	0	0,00%	-	-	-	0	0,00%	-	-	0	0,00%
Toplam	789	3945	100		337	61	1746	100		344	1720	100

Kaynak: Ünal, 2001; Küpeli, 2019

1573'te hane sayısı 789'a, nüfus ise 3945 kişiye ulaşmıştır. 1528-1573 yılları arasında Birgi nüfusu hemen hemen iki katına çıkmıştır. Böylece Birgi kenti 1904/5 yılına kadarki en gelişmiş haline ulaşmıştır. 1573 yılında Kutlu Bey, Cami-i Seydi Ahmed, Mescid-i Hacıbula, Mescid-i Hacı İsa, Mescid-i Hacı Kerim mahalleleri kent kayıtlarında yer almıştır (Çizelge 4). Böylece 1529-1573 arasında, yeni inşa edilen mescitler çevresinde altı yeni mahalle kurulduğu görülmektedir (Demir ve Gençsoylu, 2013). 1543-73 arasında kentte yedi adet dini yapı inşa edilmiştir. Osmanlı dönemi mahallelerinin genellikle bir dini yapı etrafında kurulmaya başlandığı düşünüldüğünde mahalle ve yeni inşa edilen dini yapıların sayısı birbiriyile uyumlu görülmektedir.

1570'li yılların başında Ulu Cami'nin karşısında bir medrese inşa edilmiştir. Bu dönemde kentte 6 cami, 9 mescit, 1 medrese, 17 zaviye, 2 sıbyan mektebi, 8 hamam ve 345 dükkân vardır. 1529 tahririnde adı geçen Kutlu Beyli adlı Yörük grubu zamanla bir mahalle oluşturmuşlardır.

Osmanlı dönemi yazarlarından Âşık Mehmed, 1585-86'da Birgi'yi ziyaret ederek şu bilgileri vermiştir. "Aydın diyarındandır. Tire kentinin kuzey doğusunda bulunmaktadır. Çarşılar, mescit ve camiler, hamamlar bulunan güzel bir beldedir. Meyvelerinden narı boldur. Bolluğundan ötürü gemiler ve vasıtalarla etraftaki beldele ve Rum illerine gönderilir. Birgi'de âlim ve bilginler yetişmiştir. Ataullah Efendi ve Birgili Mehmed Çelebi bu cemaattendir. Temiz bahçeleri ve değirmenleri döndüren akarsuları vardır. Suyu güzel ve yumuşak, havası hoş ve hafiftir" (Ak, 1997; Konukçu, 2022).

1662 yılına ait Birgi Kazası avarız defterine göre kentte yer alan 18 mahallede, 398 hane bulunmaktaydı. Hanelerden 61'i bekâr yetişkinlerden (mücerred) oluşmaktaydı. Bu nedenle toplam 1746 kişi civarında olmalıdır. Börekçi, Çakal Dere, Çörek Baba, Dereli ve Manastır mahallelerinin adını çalışmamızın kaynakları arasında ilk defa 1662 yılına ait avarız defterinde görmekteyiz. 1573 tahririne göre bazı mahallelerin adı değişmiştir. Ahi Germiyan Mahallesi, Ak Mescid; Harab Mescid Mahallesi, Kızıl Mescid; Dernek Pazarı Mahallesi, Dernek olarak kaydedilmiştir. 17. yüzyıl ortalarında Birgi'nin yoğun nüfus kaybına uğradığı görülmektedir. 1573'te 3945 kişi olan nüfus, 1662'de 1746 civarına düşerek kentin nüfusunda %50'den fazla azalma görülmüştür (Çizelge 4). Birgi kentine ait Mevkufat Defterinde yer alan kayda göre ise kentte 84 hanelik bir azalma olmuştur. Nüfus kayıplarının nedenlerinden en önemlisi Yörük cemaatlerinden üçünün kentten ayrılmasıdır (Küpeli, 2019).

XVII. yüzyılda gerçekleşen sosyal olaylar, dünya ticaret sistemindeki değişim, Anadolu tarım ekonomisini de etkilemiştir. Osmanlıda tımar sistemindeki bozulmalar sonucunda ekonomik sıkıntılar yaşanmaya başlanmış ve tımar arazileri kiraya verilmiştir. Böylece arazileri elinde toplayan, geniş arazilere sahip olan kişiler meydana gelmiştir. Tahıl ve diğer ürünlere ayrılan araziler, zeytinliklere dönüşmeye başlamıştır. Toprağı olmayan halk, çareyi göç etmekte bulmuştur (Kılıç, 2021). Bu durum ordunun düzenini de etkileyerek Celali ayaklanmalarına yol açmıştır.

Cennetoğlu adlı Celali 1624-25 yılları arasında Birgi Kalesi'ne yerleşip, emrindeki askerlere yöreyi yağmalatmıştır. Bu nedenle Sadrazam Kuyucu Murat Paşa tarafından yenilgiye uğratılmış ve sonunda idam edilmiştir. Tüm bu olaylar sırasında kentin yarısı tahrip edilmiştir. Ayrıca kentte büyük can kaybı gerçekleşmiş, halkın bir kısmı da sürülmüştür. İsyanlar dolayısıyla gerçekleşen büyük göçler (büyük kaçgun), yerleşim merkezlerinin yerinden olmasına da neden olmuştur (Emecen, 1992; 2019).

Birgi’de tarım, ticaret ve diğer üretim alanlarında görülen tüm bu sıkıntılar, halkı nispeten güvenli görülen alanlara sevk etmiştir (Gençsoylu, 2022). Birgi’nin göç verdiği alanlardan en önemlisi Tire’dir. 1662 tarihli avarız defteri bir önceki tahrirle kıyaslandığında 166 neferin Tire mahallelerine göç ettiği anlaşılmaktadır (Küpeli, 2019). Bu durumun gerçekleşmesinde Tire’nin ekonomik durumu etkili olmuştur.

1640’da Birgi’yi ziyaret eden Kâtip Çelebi “Birgi’nin cami, hamam ve çarşısı vardır. Meyvelerden narı gayet boldur. Şehirde nice fazıllar yetişmiştir. Bu beldede değirmen döndüren akarsular boldur. Havası ve suyu hoştur. Dağı da Bozdağ’dır.” şeklinde kenti tanıtmıştır (Karlıoğlu ve Aykut, 2013).

1671 yılında Evliya Çelebi, kenti ziyaret etmiştir.

Birgi’yi “Bir iki’den galat “Birki” derler. Âlim ve salih kişiler çoktur. Kalesi Bozdağ eteğinde bir taşlı dere nihayetinde iki tarafı uçurumlu bir balıksırtı gibi bir bayır üzerinde kıbleden kuzeye doğru uzanan bir taş binadır. Celali Cennetoğlu, Kuyucu Murad Paşa tarafından katledilip bir daha Celâlilerin kaleye kapanmaması için kale yer yer yıkılmıştır. Fakat iç kalesi sağlamdır.

Günümüzde, Çelebi’nin belirttiği iç kale-kale dışında kalan birikinti konisinin, nispeten aşağı kesimlerinde, suların varlığı net takip edilebilmektedir. Bunlar, parçalar halinde, çoğu oldukça tahrip olmuş ve yıkılmış durumdadır. Çelebi bu saha ile ilgili bilgilerine şöyle devam eder: “Kalenin çevresi 3000 adımdır. İç kalede, dört yüz kâgir ev vardır. Aşağı varoş şehirle, 18 mahalle ve 24 mihraptır”. Burada varoş şehir diye ifade edilen alan, Birgi’nin o dönemde ve Cumhuriyet’e kadar gelişen yeni iskâna açılan aşağı kesimidir (Şekil 2, 3). Çelebi şunları ekler: “Kale içinde, Aydın Bey eski camisi ve caminin kiblesinde Medrese-i Sultan Hanım Gülsüm vardır. Kale içinde, Aydın Bey (Ulu) Camisi dışında, kurşunlu cami yoktur. Han, hamam ve pazarın tamamı aşağı şehirdedir”

Buradan da anlaşılacağı gibi Birgi’nin ticari merkezi, beylik sonrası dönemde birikinti konisinin aşağı kesimlerine ve Sarıyar Deresi çukurluğunun batı kenarındaki eteklere taşınmıştır. Ki bu kesimde, Çakır Ağa Konağı gibi görkemli bir sivil yapı Osmanlı’nın son dönemlerinde inşa edilmiştir (Şekil 2). Çelebi aşağı şehir-varoş için diğer gözlemlerini şu şekilde ifade eder.

Kiremitle örtülü 2600 ev vardır. Geniş, bağlı bahçeli, akarsulu, süslü ve kibleye dönük evlerdir. Varoşun imaretlerinden biri de Derviş Ağa Camisi’dir. Yakınındaki medresesi büyük bir medresedir. Yedi sıbyan mektebi vardır. Şehirde 200 dükkân vardır. İki adet handan oluşan bedesteni vardır. Yakınında bir hamam vardır. Şehir bir dere içinde olduğundan dört yerde köprü vardır. Derviş Ağa Köprüsü kemerli taş köprüdür. Köprülerin iki yanında kat kat evler vardır. 47 değirmen gece gündüz döner. Havası suyu cana can katar.

Günümüzde, Birgi’de söz konusu köprülerin yerlerinde olan 4 köprü bulunmaktadır (Şekil 1, 2). Ayrıca, Evliya Çelebi kentte yetiştirilen kiraz, incir, nar, üzüm, limon, turunç, çınar ve servi ağaçlarından, ham ipeğe benzeyen pamuk ipliğinden, kentteki dokumacılıktan ve Birgili Mehmed Efendi’nin, kalenin kuzeyindeki mezarlıkta gömülü olduğundan da bahsetmektedir (Temizkan ve Akan, 2013).

Evliya Çelebi'nin belirttiği ev-hane sayısı gerçeğe yakın durmamaktadır. Çünkü kentte 1662'de 398 hane, 1676'da ise 345 hane vardır. Birgi Birikinti Konisi'nin, Karaoğlu Camisi ve aşağısında kalan kesimi ile Sarıyar Deresi'nin batı kenarı, Çelebi'nin ifade ettiği jeomorfolojik olarak kentin gelişimine uygun yerlerdir. Esasen kentin varoş olarak ifade edilen Karaoğlu Camisi mevki aşağı kesimine doğru büyümesi ve Sarıyar Deresi yatağının batı kesiminde mahallelerin gelişmesi ve özellikle Dervişağa Camisi, Medresesi ve Hamamı'nın inşaa edildiği alan, derenin hemen kenarındaki en çukur kesimde kalmış ve caminin güneyinde dere yatağı kenarına zamanla büyükçe bir çarşı kurulmuştur. Varoşun dere kenarında kalan tüm kıyıları eski sellerden defaten (MS 1350 ve 1510) etkilenmiştir. Buranın kentsel alana dönüşmesi sonrası 1830 ve 1939 selleri ise aşağı şehir kısmını (varoş) olağanüstü tahrip etmiştir (Vardar ve Yıldız 2010). Dervişağa Camisi aşağısındaki çarşı, tekrar Küp Uçuranlar Kulesi çevresine (yeni çarşı) taşınmıştır. Ancak diğer mahalleler yerlerini korumuşlardır.

Evliya Çelebi'nin kenti ziyaretinden sonraki yıllarda tutulan 1676 tarihli avarız defterine göre kentteki mahalle isim ve sayıları aynı kalmıştır. Hane sayısının 344'e çıktığı, fakat nüfusun artmayarak 1720 civarında olduğu görülmektedir. Nüfusta 1662 ve 1676 yılları arasında kentte toplam nüfusta 26 kişi, avarız hanesinde ise 10 civarında azalma görülmektedir. Avarız hanelerindeki ve toplam nüfustaki 26 kişi civarındaki azalmanın en önemli sebebi yine Tire çevresine yapılan göçlerdir.

1676'da nefer (hane) sayısı dikkat çekici ölçüde artan mahallelere, Sasalı ve Cami-i Kebir örnek verilebilir. Çörek Baba, Samud Baba ve Çakal Dere mahallelerinde ise, nefer miktarında azalış görülmektedir. Bu durum, kaza dışına göçlerle birlikte, kenti oluşturan mahalleler arasında da bir nüfus hareketliliği yaşandığını da düşündürmektedir. Yaklaşık 15 yıl arayla tutulmuş iki avarız defterinin bulunması, göçlerin yarattığı hızlı demografik değişimin ortaya konulmasının arzulanmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Ayrıca Birgi mahalleleri içerisinde Timurboğa'da yer alan birkaç hanelik gayrimüslim grup dışında Türk-Müslüman grup yaşamaktadır (Küpeli, 2019).

Derviş Ağa Medresesi, kasabada gerçekleşen Celali tahribinden 30 yıl kadar sonra, 1658 yılında inşa edilmiştir. Derviş Ağa, 1663'te bir cami de yaptırmıştır. XVII. yüzyılda Hacı Arif Mehmed Efendi tarafından, Birgi'de bir kütüphane, mescit ve han yaptırılmıştır (Yavuz, 2005). 1704'te Sinne Mahallesinde, Hacı Ömer bin Hüseyin'in yaptırdığı medrese de kentin gelişmesine katkı sağlamıştır. Birgi Kazası'na ait hurufat kayıtları incelendiğinde 1712 yılına ait bir kayıta, Karazade Mehmed Ağa'nın, Birgi çarşısında bir kervansaray yaptırıp onun için vakfettiği unsurlar belirtilmiştir. Kentin toparlanma ve yeniden gelişmeye başlama çalışmaları yeni yapıların inşa edilmesinden anlaşılmaktadır (Kılıç, 2021; Ünal, 2001). Tüm bu yapılarla kentin mekânsal gelişiminin devamının istenmesine rağmen, nüfusun azalma durumu bir süre daha devam etmiştir. Nüfusun tekrar artmaya başlaması XIX. yüzyılın başına doğrudur.

1720 yılında İngiliz gezgin Chishull kenti ziyaret etmiştir. "Tmolos Dağı eteğinde çok büyük iki cami olan sevimli ve önemli bir Türk kasabasıdır. Bu kent büyük olasılıkla antik dönemin Hypaepae'sidir." demiştir. Fakat Hypaepae (Hyapipa) kenti günümüzdeki Birgi değil Günlüce (Datbey) mahallesidir (Sevin, 1974).

1761'de, günümüzde ayakta olan Çakır Ağa Konağı inşa edilmiştir. 1770'li yıllarda Müderris Karazade Hacı Mustafa Efendi'nin inşa ettirdiği bir Karaoğlu Camisi, caminin bahçesinde yer alan

medrese ve caminin kuzeyinde yer sıbyan mektebi ile bir handan oluşan külliye dikkat çekmektedir. Gerek Hacı Ömer bin Hüseyin ve gerek Çakır Ağa gibi kentin imarına katkıda bulunan şahsiyetlerin bir kısmının zeytin ve zeytinyağı üreticiliğinden zenginleştiği, vakıflarına vakfedilen gelirlerden anlaşılmaktadır (Ünal, 2001).

Ünlü seyyah Charles Texier, 1835'te Birgi'yi ziyaret etmiştir. Texier, Birgi'yle ilgili izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır.

Bu bölgeye gelen gezginler, Birgi (Birghe)'nin sürekli olarak eski Hypaepa şehri olduğunu düşünmüşlerse de Hypaepa (Hypaipa) harabeleri, Birgi'ye de sütunlar, sütun başlıkları ve kabartma gibi mimari süslemeler vermiştir ve bunlar binalarda kullanılmıştır. Hypaepa harabelerinden gelen devşirme malzemeler, kentin çeşitli yerlerine ve yapılarda kullanılmıştır. Bu şehir Bozdağ'dan hızlıca inen bir sel yatağı üzerinde yapılmıştır. Zarif tarzda yapılmış bir köprü, şehrin iki kısmını birleştirir. Güzel ağaçlar sokaklarını gölgelendirir. Türlü renklerle boyanmış evleri, ona alışılmış Müslüman şehirlerinde bulunmayan neşeli bir hal ve zengin bir görüntü verir. Büyük camisi kurşun bir kubbe ile örtülüdür. Eski yapılardan getirilen parçalar burada kullanılmıştır (Texier, 2002).

Çizelge 5. 1831, 1836 ve 1841 tarihli nüfus defterlerinde Birgi Kenti ve mahallelerinin nüfusu

Mahalle adı	1831			1836			1841		
	Erkek Nüfus	Yaklaşık nüfus	Yüzde	Erkek Nüfus	Yaklaşık nüfus	Yüzde	Erkek Nüfus	Yaklaşık nüfus	Yüzde
Akmescid	164	328	9,14%	168	336	8,18%	166	332	8,44%
Çörek Baba	47	94	2,62%	43	86	2,09%	39	78	1,98%
Reaya(Rumiyan)	135	270	7,52%	140	280	6,81%	208	348	8,84%
Dernek	78	156	4,35%	84	168	4,09%	80	160	4,07%
Hıdırlık	134	268	7,47%	137	274	6,67%	154	308	7,83%
Sine	182	364	10,14%	170	340	8,27%	172	344	8,74%
Timur Baba	81	162	4,51%	76	152	3,70%	56	112	2,85%
Kurtgazi	92	184	5,13%	95	190	4,62%	92	184	4,68%
Saray Bey	157	314	8,75%	166	332	8,08%	162	324	8,23%
Börekçi	87	174	4,85%	86	172	4,19%	84	168	4,27%
Cami-i Kebir	266	532	14,82%	299	598	14,55%	281	562	14,28%
Kızılmescid	88	176	4,90%	88	176	4,28%	86	172	4,37%
Manastır	22	44	1,23%	24	48	1,17%	28	56	1,42%
Karataş	26	52	1,45%	27	54	1,31%	29	58	1,47%
Sasalu	58	116	3,23%	58	116	2,82%	61	122	3,10%
Öskesler	48	96	2,67%	51	102	2,48%	38	76	1,93%
Taşpazar	65	130	3,62%	65	130	3,16%	67	67	1,70%
Samud Baba			0,00%	123	246	5,99%	136	272	6,91%

Tekke-i Samut			0,00%	49	98	2,39%	49	98	2,49%
Baba									
Kutlu Beğler			0,00%			0,00%	47	94	2,39%
Bikaran (Rum)	64	64	1,78%	68	68	1,65%			0,00%
Medrese			0,00%	131	131	3,19%			0,00%
Han	8	8	0,22%	12	12	0,29%			0,00%
D. Ağa Dairesi	22	22	0,61%			0,00%			0,00%
Talebe	35	35	0,98%			0,00%			0,00%
Toplam	1859	3589		2160	4109		2035	3935	

Kaynak: Berber, 2019; Bilgi, 2019

1831 yılında yapılan nüfus sayımına göre kentte 16 Müslüman-Türk bir de Hıristiyan-Rum Mahallesi bulunmaktadır. Toplam nüfus 1859 hanede 3589 kişidir. Bu defterde, Kutlu Beğler, Samud Baba ve Tekke-i Samud Baba mahalleleri birer karye şeklinde kaydedilmiştir. Bu durum dikkate alındığında 1831 yılında Birgi kentinin nüfusu yaklaşık 3900 kişiden fazla olmalıydı. Bu durumda bile kent hala 1573'teki nüfusuna ulaşamamıştır. Karataş Karyesi ise artık bir mahalle olarak kaydedilmiş ve kente dâhil edilmiştir. Ayrıca Üskesler Mahallesi de yeni kayıtlarda yerini almıştır. En yüksek nüfusa sahip mahalleler; Cami-i Kebir, Sine, Akmescit, Saray Bey'dir (Çizelge 5). Manastır, Karataş ve Çörek Baba mahalleleri ise kentteki en az nüfuslu mahallelerdir. 1676'dan 1831'e kadarki 150 yılı aşkın sürede kent nüfusu yaklaşık 1869 kişi artarak ikiye katlanmıştır.

1836 ve 1841 yıllarında mahalle sayı ve isimlerinde bir değişiklik görülmemektedir. 1836'da Samud Baba ve Tekke-i Samud Baba mahallelerinin, 1841'de ise Kutlu Beğler mahallelerinin yeniden kent nüfusuna dâhil edildiğini görmekteyiz. Nüfusun 1836 yılında 4109, 1841'de ise 3935 kişiye ulaştığı görülür (Çizelge 5).

Seyyah G. Weber 1891'de Birgi'ye gelmiştir. Birgi ile ilgili olarak şunlar ifade eder.

Birgi, Ödemiş'e yarım saat uzaklıkta Bozdağ üzerine kurulmuştur... Bu kentin nüfusu 2500 kadardır ve 200 Grek vardır. Bu kentin en önemli özelliği içinden geçen ırmaktır. Yazın kuruyan ırmak, Bozdağ'da karın erimesiyle kışın artar. Genişliği 40 metre kadardır (burada taşkın yatağı ifade edilmektedir). Sık sık yatak değiştirdiğinden her iki yanını taş duvarla örmek gereklidir". Bu durum sonraki yıllarda önemsenmiş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında 1939 sel felaketi sonrası nehrin kenarına duvarlar inşa edilmiştir. Weber şöyle devam eder; "Birgi'nin girişinde oldukça verimli tarlalar görülür. Kentin merkezinde ortaçağdan kalma bir kemerli köprü ile ırmaktan geçilir. Bu köprü kente güzellik verir. Kent yaygın gelişmektedir. Evler yamaca kurulmuşlardır ve derece derece yükselirler. Caddeleri dardır... Kentin suyu çoktur. Her yerde çeşme vardır. Sağda Aydın prenslerinin evi vardır. Ama şu anda yıkılmış durumdadır. Verimli çağdan kalan en önemli yapıtlar Karaoğlu ve Ulucami'dir. (Yavuz, 2005).

Weber de Asar Tepe'de yer alan yapının beylik sarayı olduğunu ifade etmektedir.

Birgi, 1850 yılında Aydın Eyaleti'ne bağlı bir kaza merkeziydi. Bu tarihe kadar da idari yapıda önemli bir değişiklik görülmemiştir. Kısa süre sonra, Birgi ile birlikte Tire ve Ödemiş'in İzmir

Sancağı'na bağlanması gündeme gelmiştir. 1851'den itibaren de İzmir Sancağı'na bağlanmıştır (Pullukçuoğlu Yapucu, 2006).

1878/9-1908 yılları arasındaki Aydın vilayet salnamelerine göre Birgi, İzmir Sancağı'nın Ödemiş Kazası'na bağlı bir nahiyeydi. Böylece XIX. yüzyılda Birgi Ödemiş'in gölgesinde kalmaya başlamıştır. Çünkü ovada yer alan kentler, daha hızlı gelişme göstermiştir (Yavuz, 2005). Ayrıca ulaşım sistemlerine uzak kalması, veba salgını gibi nedenlerle de önemini kaybetmiştir.

1891 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'nde, Birgi nahiyesine bağlı Birgi kasabasının nüfusu, 1008 hanede 5011 kişidir (Sarıbey Haykıran, 2014).

Çizelge 6. 1320/21(1904-5) tarihli nüfus esas tahrir defterine göre Birgi Kenti ve mahallelerinin nüfusu

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam Nüfus	Mahallelere Dağılım (%)
Saraybey	106	193	207	400	8,53%
Sasalı	30	70	55	125	2,67%
Üskesler	25	61	50	111	2,37%
Taşpazar	37	70	79	149	3,18%
Akmescid	117	261	264	525	11,20%
Börekçi	53	105	120	225	4,80%
Demirbaba	41	89	78	167	3,56%
Kurtgazi	58	118	115	233	4,97%
Hıdırlık	65	151	150	301	6,42%
Kızılmescid	51	114	124	238	5,08%
Manastır (Muratlı)	18	41	39	80	1,71%
Karataş	12	30	21	51	1,09%
Çörek Baba	24	50	44	94	2,00%
Cami-i Kebir	147	295	292	587	12,52%
Sinne	85	176	185	361	7,70%
Dernek	40	78	85	163	3,48%
Rum	162	452	427	879	18,75%
Toplam	1071	2354	2335	4689	100

Kaynak: Çetin, 2016 (<https://independent.academia.edu/TCTanhuNecat%C3%87etin>)

1904/5 sayımına göre nüfus 1071 hanede 4689 kişiye ulaşmıştır. 1844 yılında Birgi'yi de etkileyen bir deprem, 1865'te ise veba salgını olmuştur. Kentteki nüfus değişiminin miktarı bu iki olaydan da etkilenmiştir. 1904/5 sayımının en önemli yanı kadınların da sayıma dâhil edilmiş olmasıdır. En kalabalık nüfuslu mahalleler; Rum, Cami-i Kebir, Akmescid ve Saraybey'dir. En az nüfuslu mahalleler; Karataş, Manastır ve Çörek Baba'dır (Çizelge 6). 1891 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'nde Birgi kent nüfusunun 5000 kişi üzerinde olduğunu görmekteyiz. Bu farkın nedeninin bazı mahallelerin yine köy olarak kaydedilmesiyle alakalı olması muhtemeldir.

1451 ile 1904/5 yılları arasında Birgi kentinin mahallelerinde nüfusun değişimi incelendiğinde, mahalle kayıtlarının defterler arasındaki nefer-mücerred, mahalle-karye gibi yazılış farkları, sayımların doğruluğunu etkilemektedir. Fakat Celali isyanlarının kentin nüfus miktarının düşmesine, Tire ve çevresine göçlerin gerçekleşmesine neden olduğuna kesin gözle bakılmaktadır. 1573 yılı sonrasında düşmeye başlayan nüfus miktarı, 1676'ya kadar giderek azalmış, ancak 250 yıl kadar sonra 1573'teki miktara ulaşabilmiştir. 1891 yılına ait salnamede ise en yüksek konumuna ulaştığı görülmektedir.

XX. yüzyılda Birgi; Yunan işgali, yangın ve sel gibi olaylarla tahrip olmuştur. Yunan ordusu kentin özellikle Sarıyar Deresi ile doğusundaki vadi arasındaki kesimini, yani Karaoğlu Cami güneyindeki bugünkü çarşuyu yakmışlardır. Bu yangında, Küp Uçuranlar Kulesi mevkiine kadar var olan surlar da tahrip olmuştur. Yangından nispeten az etkilenen mahalle Cami-i Kebir Mahallesi'dir (Ocaklı İşeri, 1998)(Şekil 2). O dönemde kasabanın merkezinin oluşturan bu alan yok olunca yerine ızgara plan esasına dayalı olarak yeniden inşa edilmiştir (Özcan, 2013).

Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük bir sel felaketi gerçekleşmiştir. 1939 yılında gerçekleşen 4,5 metre yüksekliği bulan büyük taşkın Çarşı Mahallesi ve dükkânları tahrip etmiştir. Bunun sonucu çarşı, Küp Uçuranlar Kulesi'nin doğusuna bugünkü yerine taşınmıştır (Vardar, 2017). 1944 yılında gerçekleşen deprem bazı tarihi binalara hasar vermiştir. Bu deprem nedeniyle Ulucami Meydanı'ndan Sarıyar Deresi'ne inen yolda çökmeler, Dervişağa Hamamı'nın kuzeydoğu kesimindeki yamaçta, küçük ölçekli heyelan ve Sasalı Deresi Vadisi'nin yamaçlarında basamaklar şeklinde çökmeler olmuştur.

Sonuç olarak, XIX. ve XX. Yüzyılda gerçekleşen deprem, veba salgını, Yunan işgali, yangın ve sel gibi doğal ve beşeri olaylar Birgi'nin önemini giderek azalmasına neden olmuştur. Günümüzde idari açıdan Ödemiş İlçesi'nin bir mahallesi konumuna gerilemiş olsa da kentte yapılan koruma ve onarım çalışmalarıyla, bir müze kent niteliği kazanarak, turizm açısından önemli bir konuma gelmiştir.

5.2. 1451-1904/5 Yılları Arasında Birgi Kentinde Bulunan Mahalleler

1451 ve 1475 tahrirlerine göre Eski Birgi mahalleleri şunlardır.

Hisariçi Mahallesi: Mahallenin adı 1451 yılından 1528/29 tahririne kadar Hisariçi olarak geçmektedir. Adını Bizans döneminde kentte bulunan surlardan almıştır (Şekil 2). Kentin bilinen ilk mahallesidir. Sinli ve Sarıbey mahalleleri ile birlikte, surların içinde yer alan mahallelerdendir. Mahallenin adı, 1528/29 tahririnde Cami, sonraki yıllarda ise Cami-i Kebir adıyla anılmaktadır. Bu ismi, mahallede bulunan Ulu Cami'den almaktadır. Câmî-i Kebir, Birgi'nin en çok tarihi yapı bulunduran mahallelerindendir. Aydınoğulları dönemine ait en eski yapı 1310 yılına tarihlenen Ümmü Sultan/Hatuniye Türbesi ve Aydınoğlu Mehmet Bey Türbesi gibi kentteki en eski yapılar da bu mahallededir. Birgi'deki çıkmaz sokaklar da özellikle Cami-i Kebir mahallesindedir (Gümüşoğlu, 2008).

Sasalı (Sasalı) Mahallesi: İsmi kentin Türk ili olmasında önemli rolü bulunan Birgi'nin ilk fatihi Sasa Bey'den almıştır. Sasalı Mescidi çevresinde, kurulan bir mahalledir. Mahalle, Sasalı Deresi ile Papaz Deresi arasında, Asartepe'nin kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 2). Sasalı Hamamı ve Sasalı Mescidi de bu mahallededir.

Taşpazar Mahallesi: Kayıtlarda Taşbazar olarak da geçmektedir. Kentteki en eski mahallelerden biridir. Sasalı Deresi ile Papaz Deresi arasında Asartepe Mevkisi'nin güneyinde yer almaktadır. (Şekil 2). Taşpazar Çeşmesi de bu mahallededir.

Dernek Pazarı Mahallesi: Nüfus tahrirlerinde mahallenin adına ilk olarak 1451 yılında rastlanmaktadır. 1831'den sonraki kayıtlarda mahallenin ismi Dernek olarak geçmektedir. Kentin orta kesiminde, Sinli ve Sarıbey mahalleleri arasında yer almaktadır (Şekil 2).

Kadı Mahallesi: Mahalle Hisariçi ve Ahi Germiyan mahalleleri arasında yer almaktadır (Şekil 2). Mahallenin adı, ilk defa 1451 tahrirlerinde yer almaktadır. 1662 yılına kadar da bu adla anılmıştır. Sonraki kayıtlarda Kurd Kadı ve Kurt Gazi isimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Emir Kurt Bey, Kurt Baba, Kadı Kurt olarak da anılan Kurt Gazi, Küçük Menderes Havzası'nın ele geçirilmesinde önemli bir katkı sağlayan beylerdendir. Bu mahallede bulunan Güdük Minare Mescidi, Kadı Kurt Bey tarafından yaptırılmıştır (Yavuz, 2005). Kadı mahallesinden Kurt Kadı ve Kurt Gazi isimlerine geçiş bu nedenle olmuştur.

Ahi Germiyan Mahallesi: Çalışmamızın kaynakları içerisinde mahallenin adını ilk olarak 1451 tahririnde görmekteyiz. Mahallenin kurucusu Germiyan kökenli ahilerden olup, kentte ahi mescidi adlı yapıyı inşa ettirmiştir. Mahalle, bu dini merkezin etrafında gelişmiştir. Mahallenin adı 1662'de Ahi Mescit ve sonraki yıllarda ise Akmesit olarak bilinmektedir. Birgi Deresi'nin batısında ve Kadı Mahallesi'nin ise güneyindedir. Günümüzde tarihi Akmesit (Elif Dede) Çeşmesi'nin bulunduğu kesimde yer almaktadır (Şekil 2).

Sinli Mahallesi: Sinle, Sinne, Sine gibi isimlerle de anılmıştır. 1512 yılına ait kayıta ise mahalle Sinli ve Elekçiler olarak kaydedilmiştir. Elekçiler kent için önemli bir sanat merkeziydi (Konukçu, 2022). Dernek Pazarı Mahallesi'nin güney batısında yer almaktadır. Küp Uçuranlar Kulesi, Arif Mehmed Efendi Kütüphanesi bu mahallede yer almaktadır (Şekil 2).

Samud Mahallesi: Samut, Semid, Samud Baba gibi isimlerle anılan mahalle ilk olarak 1451 yılına ait kayıtlarda geçmektedir. En eski mahallelerdendir ve kentin en güney batısında merkez mahallelerden uzak bir konumdadır (Şekil 2). Mahalle adını, bölgede İslam'ın yayılmasına katkı sağlamış Samud Baba'dan almıştır. Türbesi, günümüzde Birgi Üçkonak Mahallesi'ndedir. 1451'de Sinli Mahallesi ile birlikte kentin en kalabalık mahallesidir. Bu konumunu XIX. yüzyıla kadar korumuştur. 1836'da Tekke-i Samut Baba Mahallesi de kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Burada Samut Baba zaviyesi ve İsa Bey vakfı olan Yatağan Dede zaviyesi bulunmaktaydı (Soysal, 2019). Fakat 1841 yılından sonraki kayıtlarda, kent içinde bu iki mahallenin de adı geçmemektedir. Samud ve Tekke-i Samud Baba mahalleleri artık köy olarak kaydedilmeye başlanmıştır.

Demür Boğa Mahallesi: Birgi'nin Türkleşmesine katkı sunan Türkmenlerden Emir Temurhan Bey'den adını alan mahalle, farklı kayıtlarda Demir Boğa, Timur Boğa, Temur Baba ve Demir Baba gibi isimlerle kaydedilmiştir. 1451 tahririne göre kentteki en az nüfusa sahip mahalleydi. Gayrimüslimlere ait altı haneden oluşmaktaydı. Zamanla gayrimüslim yapısını kaybetmiş ve bir Müslüman mahallesi haline gelmiştir. Mahalle kentin güney kesiminde bulunmaktaydı (Şekil 2). Demir Baba Çeşmesi de mahalle sınırları içerisindeydi.

Cemaat-i Kefere: 1475 yılına ait kayıtlarda, Demür Boğa Mahallesi dışında 3 hanede 15 kişilik gayrimüslim grubu kayıt altına alınmıştır. Sonraki tahrirlerde Kefere Cemaati, Rumiyan ve Rum adlandırmalarıyla bilinen cemaat, en son 1904-5 yılındaki tahririnde kentte kayıt altına alınmıştır.

1512 yılına ait kayıtlarda kente; Sarı Bey, Hıdırlık, Kızıl Mescid adlı mahallelerin eklendiği görülmektedir. 1529 yılında Vakkaslu, Danişmendlü, Kutlu Beyli ve Eğrice Dere adlı yörük cemaatlerinin de kentte kayıt altına alındığını görmekteyiz.

Sarıbey Mahallesi: Kayıtlarda Saru Bey ve Saray Bey gibi isimlerle de geçmektedir. Osmanlı döneminde bu mahalle surların içerisindeki mahallelerdendir. Cami-i Kebir mahallesinin güney batısında yer almaktadır. Karaoğlu Mustafa Efendi Camisi de Sarıbey Mahallesi'nde yer almaktaydı (Şekil 2). XVII. Yüzyılın başında mahallede Saru Bey adlı bir çifte hamam ve El-Hac Mustafa Ağa ibn Ebu Bekir Ağa Medresesi ve bir mektep de vardı (Akis, 2016; Soysal, 2019).

Hıdırlık Mahallesi: Mahalle kayıtlarda Hızırlık ve Kadı gibi isimlerle de kayıt altına alınmıştır. Günümüzde hala Hıdırlık olarak anılan kesimde yer almıştır (Şekil 2). 1529 ve 1573 yılına ait kayıtlarda Hızırlık (Kadı) şeklinde kayıt altına alınması, bu mahallenin yakınında geliştiğini ve sonradan nüfusun kalabalıklaşması sonucunda ayrı bir mahalleye dönüştüğünü düşündürmektedir.

Kızıl Mescid Mahallesi: Kızıl Mescid veya Harab Mescit olarak anılan bu mahallenin adına ilk defa 1512 yılına ait tahrirlerde rastlamaktayız. Hıdırlık Mahallesi'nin güneybatısında yer almaktadır.

Kutlu Bey Mahallesi: 1529 yılına ait kayıtlarda, Kutlu Beğlü Yörükleri adıyla kayıt altına alınmışlardır. Sonraki kayıtlarda Kutlu Beğ, Kutlu Beğler gibi isimlerle anılmıştır. Birgi kentinin güney doğusunda, kentin asıl çekirdeğinden uzakta yer almaktadır. Temettüat defterlerinde ve sonraki kayıtlarda bir karye olarak ele alınmıştır (Beytaş, 2001). Günümüzde Ödemiş'e bağlı mahallelerdendir.

1573 yılına ait kent kayıtlarında Cami-i Seydi Ahmed, Mescid Hacıbula, Mescid Hacı İsa, Mescid-i Hacı Kerim gibi mahalleler görülmektedir. Fakat bu mahalleleri sonraki tahrirlerde görmekteyiz.

1662 tahririnde kente Börekçi, Çakal Dere, Çörek Baba, Dereli ve Manastır mahallelerinin dâhil olduğunu görmekteyiz (Şekil 2).

Börekçi Mahallesi: 1662 yılından itibaren, 1904/5 Nüfus defteri de dâhil olmak üzere kentteki mahalleler arasında bulunmaktadır. Ahi Germiyan ve Kadı mahallelerinin güney kesiminde yer almaktadır (Şekil 2).

Çakal Dere Mahallesi: Mahallenin adı, yalnızca 1662 ve 1676 tahrirlerinde geçmektedir. Sasalı Mahallesi'nin kuzey doğusunda, Sasalı Deresi'ne kavuşan Çakal Deresi'nin doğusundaki mevkedir (Şekil 2).

Çörek Baba Mahallesi: 1662 yılından itibaren, 1904/5 tahrirlerinde de olmak üzere kayıtlarda adı yer almaktadır. Birgi'nin kuzeybatı kesiminde dağınık bir biçimde konumlanmış bir mahalledir (Şekil 2). Mahallede Çörek Baba Çeşmesi de yer almaktadır.

Dereli Mahallesi: Mahallenin adı, yalnızca 1662 ve 1676 tahrirlerinde geçmektedir. Kent merkezine uzak bir mahalledir. Bu mahalle muhtemelen Samud Mahallesi güneyindeki birçok dere

yarıntısının bir araya geldiği birikinti konisi düzlüğündedir. Bu yerin konumu Samud Mahallesi'nin güneyi ve Bucak'ın doğusu olarak düşünülmektedir (Şekil 2). Ayrıca burada 1530 yılına ait kayıtlara göre bir Dereli adlı zaviye bulunmaktadır (Soysal, 2019). Bu nedenle başlangıçta karye şeklinde kaydedilmiş ve zamanla kalabalıklaşmış ve mahalle olmuştur.

Manastır Mahallesi: Manastır Mahallesi, XV-XVI. yüzyıllarda bir köy konumundaydı. 1662 yılında ise kente dahil mahallelerden biridir. 1904/5 tahrirlerinde de Manastır (Muratlı) Mahallesi olarak yer almaktadır. Kentin güneyinde Karataş Mahallesi'nin bitişiğinde İrim Ağzı Mevkii'ndedir (Şekil 2).

1831 yılına ait tahrire göre Karataş ve Üskesler mahalleleri kente eklenmiştir. Çalışmamızda ele aldığımız son kayıt olan 1904-5 yılına ait nüfus defterinde de olmak üzere kentte yer alan mahallelerdir (Şekil 2).

Karataş Mahallesi: Kentin güneybatı kesiminde yer almaktadır (Şekil 2). İbn Battuta'nın seyahatnamesinde, Aydınolu Mehmet Bey, kentin dışına düşen göktaşını saraya getirtmiştir (<https://aydin.ktb.gov.tr/TR-244034/ibn-i-battuta-seyahatnamesinde--aydinoglu-mehmet-bey.html>). Bu bilgidен ötürü, mahallenin adının bu göktaşını nedeniyle verilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Göktaşının düştüğü konum tam olarak bilinmemekle beraber, Karataş Mahallesi de kentin dışında Manastır Mahallesi'nin bitişiğinde yer almaktadır.

Üskesler Mahallesi: Üskesler ve Üskesler gibi adlarla anılmaktadır. Sasalı Mahallesi'nin kuzeyinde, İmam-ı Birgivi'nin mezarının güney doğusunda, Sasalı Deresi'ne kavuşan Çakal Deresi'nin kolları arasında yer almaktadır (Şekil 2).

6. Sonuç ve Değerlendirme

Kadim kentler ve günümüzdeki yerleşimler, büyük ölçüde yer şekillerinin sunduğu imkânlar ölçüsünde ana yerleşim desenlerini kazanmaktadır. Dolayısıyla eski yerleşimlerin araştırılması sırasında doğal çevre bileşenleri içinde belki de en belirleyici olanı yer şekilleridir. Çalışmada coğrafyanın beşeri ve fiziki verileri bir potada yorumlayan ve coğrafyayı özgün bir disiplin yapan yaklaşım ile jeomorfoloji çalışması ve yerleşim araştırması arasındaki disiplinler etkileşim önemsenmiştir. Nitekim dünyada birçok çalışmada kentsel alanlardaki tarihi coğrafya çalışmalarının jeomorfoloji ve paleocoğrafya çalışmaları ile karşılıklı önemli katkılar sağladığı bilinmektedir. Bunun en güzel örneklerinden biri Van'ın Çaldıran İlçesinin Hanköy Mahallesinde daha önce nerede olduğu bilinmeyen bir Moğol sarayının jeomorfolojik-paleocoğrafya analizleri ile yerinin belirlenmesi, bunun tarihi kaynaklar ve arkeolojik bulgularla ilişkilendirilerek yorumlanması önemli bir bilimsel keşfi de beraberinde getirmiştir (Vardar vd. 2024). Nihayetinde yerleşimlerin kurulduğu alanlar farklı yeryüzü şekilleri üzerinde gelişmektedir. Ayrıca yerleşimlerin geliştiği alanların kentsel dokusunun ortaya çıkışında heterojen ya da homojen morfolojik özellikler belirleyici olabilmektedir. Birgi, Bozdağ Doruğu'nun (2159 m) güneyindeki yamaçlarda yer alan derin vadinin ovaya açıldığı kesimdeki çok eğimli bir birikinti konisi üzerine kurulmuştur. Böyle bir konumda derin yarılan koni yüzeyi farklı parçaları ile adeta farklı dönemlere ait yerleşim çekirdekleri oluşturmuştur. Bu perspektifle konuyu ele alan çalışmamız başta ifade edildiği gibi Birgi ve mahallelerinin gelişiminin yerleşimin üzerine kurulmuş olduğu birikinti konisinin morfolojik özellikleri ve yer şekilleri ile ilişkilendirilerek ele alınmasını ve belirtilen yerleşim çekirdek ve dönemlerinin saptanmasını hedeflemiştir. Öncelikle yapılan sondaj çalışmaları ile koninin

alüvyon-kolüvyon dolguları ve bunların katmanlarının özellikleri ortaya konulmuştur. Koninin morfometrisi detaylı incelenmiş saha gözlemleri ile jeomorfolojik değerlendirmeler yapılmıştır. C14 tarihlenmelerinin de yardımı ile yerleşimin kurulduğu alan bütünüyle araştırılmıştır. Bunlarla eş zamanlı olarak Osmanlı arşiv defterleri ve tarihi kaynaklardan yararlanılmıştır. Saha çalışmalarımızın yanında tarihi kaynaklardan yaptığımız değerlendirmeler, Birgi'nin nüfusunun, mahallerinin ve kentsel dokusunun gelişiminin büyük ölçüde bulunduğu yerel konumun ve yeryüzü şekillerinin kontrolündeki tarihsel sürecin özellikleriyle uyumlu şekillendiğini ortaya koymuştur. Birgi birikinti konisi üzerinde oldukça parçalanmış ve derin yarılmış bir alanda, belki de savunma amacıyla en uygun yer olan Asar Tepe'de Tunç Çağı'nda başlayan yerleşim zamanla Sarıyar Deresi'nin doğusu boyunca kuzeyde Bozdağ Doruğu'nun eteklerinden başlayarak güneye doğru uzanan en geniş koni yüzeyinde devam ettiği belirlenmiştir (Şekil 2). Burada Roma döneminde koni yüzeyinin en yüksek kesimi olan Ulucami ve kuzeyi diğer bir adıyla Hisariçi mevkiî dönemin yerleşim çekirdeği olmuştur. Savunma ve ovayı gözetleme için en uygun yer burası olduğundan taşkınlardan uzak balıksırtı koni yüzeyi ideal bir alan olmuştur. Bizans döneminde, zamanla büyüyen kentin, buradaki iç kaleden güneye gelişmesi ve Küp Uçuranlar Kulesi'ne kadar aşağı savunma surlarının yapılması yine koni jeomorfolojisi ile uyumludur. Aydınoğlu Beyliği hâkimiyetinin başlamasıyla, önce iç kale mevkiî yerleşimin merkezi olmuştur ki yine savunma için jeomorfolojik olarak en uygun yerdir. Beylik dönemi yerleşimin Sarıyar Deresi'nin doğu kenarından çevreye yayılmasının hızlandığı dönemdir. Önce Sarıyar Deresi doğusu, kuzey doğusu ve güney doğusunda, hafifçe merkezin dışında kalan mahallerle merkezin arası, yerleşimin koni düzlüğünden batıya ve güneye gelişmesini sağlamıştır (Şekil 2). Osmanlı döneminde sur içindeki mahalleler; Hisariçi-Cami-i Kebir, Sarıbey ve Sinli mahalleleridir. Osmanlı hâkimiyeti ile Birgi yerleşiminin, güneybatıya ve batıya doğru belirgin olarak büyümesi ve özellikle İrim Ağzı Mevkiî yönünde gelişmesi, yerleşimi ovaya bağlayan yolun çevresinde olmuştur. Tarihi dönemlerde mahalle sayısı 10-20 arasında değişkenlik gösteren Birgi'nin, nüfusunun en parlak döneminde 5000'e yakın olduğu anlaşılmakta olup, günümüzde 2500 civarına kadar gerilemiştir. Nihayetinde Birgi'de yapılan bu çalışma tarihi kent dokusu-morfoloji ilişkileri bağlamında çok dar bir alanda detaylı analizlere dayanan ve kadim bir yerleşimi bu yaklaşımla ele alan ilk çalışma olmuştur. Bunun yanında ülkemizdeki sayısı oldukça az olan paleocoğrafya-jeomorfoloji-tarihi coğrafya ortak çalışmalarından biridir. Tarihi Coğrafya ve Paleocoğrafya-Jeomorfoloji disiplinlerinin bu şekilde sıkı işbirliği coğrafya disiplini için bütüncül ve önemli kazanımlar sağlamaktadır. Birgi'de yapılmasını temenni ettiğimiz Asar Tepe Beylik Sarayı Alanı yüzey araştırması ve muhtemel kazısının gerçekleştirilmesi sürecinde sunduğumuz çalışmanın önemli katkılar sağlayacağını düşünmekteyiz. Birgi çalışmasının bu perspektifle ele alınan çalışmaların kilometre taşlarından biri olacağı inancı ile beşeri ve fiziki coğrafya çalışan akademisyenlerimizin spesifik sorular bağlamındaki projelerle bir araya gelmesinin önemini vurgulama ihtiyacı bulunmaktadır. Sadece coğrafya alt disiplinleriyle değil bilimsel soruların kılavuzluğunda gerekli görülecek tüm bilim alanları ile işbirliği gelişen dünya vizyonunda yerini almış olan bu yaklaşımdır. Bu çalışmaların geçmiş ve gelecek arasındaki bilgi ve tecrübe köprülerinin coğrafyacıların eliyle kurulmasını sağlayacağı inancı her geçen gün güçlenmektedir.

Referanslar/References

- Ak, M. (1997). *Menazırü'l-avalim (metin)*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden edinilmiştir.
- Akın, H. (1968). *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Akis, M. (2016). Birgi şehri vakfiyelerine göre Birgi'de bulunan medreseler. *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 3, 29-49. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iad/issue/63497/961286#article_cite adresinden edinilmiştir.
- Altınoluk, Ü. (2007). *Birgi Geleneksel Kent Dokusu*. Ege Yayınları.
- Ayktut, A.S. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi I*. (Çev. A. S. Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Başaranbilek, E. (2010). Birgi ve Çukur Hamam üzerine bazı çıkarımlar. *İçinde Küçük Menderes Araştırmaları, Ödemiş: ÇEKÜL Vakfı Küçük Menderes Araştırmaları Merkezi*, 66-74.
- Berber, F. (2019). XIX. Yüzyılın ilk yarısında Birgi kazasında nüfus. *İçinde Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*, 63-74, İzmir.
- Beytaş, A. (2001). *XIX. Yüzyıl ortalarında Birgi kazasının sosyal ve ekonomik durumu*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir. TÜBESS üzerinden erişilmiştir.
- Bilgi, N. (2019). Temettüat defterlerine göre XIX. Yüzyılın ortalarında Birgi Kasabası. *İçinde Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*, 75-94, İzmir.
- Çakmak, Ş. (2019). *Dünya Kenti Birgi*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı 129.
- Demir, T., Gençsoylu Z. (2013). *Arşiv Belgelerine Göre XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Birgi ve Birgililer*. Birgi Belediyesi Yayınları.
- Emecen, F. (1992). Birgi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10.12.2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/birgi> adresinden edinilmiştir.
- Emecen, F. (2019). Manisa'daki Osmanlı Şehzadeleri ve Birgi. *İçinde Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*, İzmir, 11-28 .
- Erinç, S. (1955). Die morduologischen entwicklungsstadien der Küçükenderes Masse. *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*, 2, 93-95.
- Foss, C. (1979). *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine And Turkish City*. Cambridge.
- Gençsoylu, Z. (2022). 17. ve 18. Yüzyıllarda Birgi. *Arkeolojik ve Tarihi Yönleri İle Bir Ege Kasabası: Birgi Sempozyumu*, 90-103.
- Gümüşçü, O., Yiğit İ. (2023). *Mekan, Yöntem ve Teknikleriyle Tarihi Coğrafya*. Yeditepe Yayınevi.
- Gümüşoğlu, F. (2008). *Birgi'de Toplumsal Yaşam ve Değişim, Bir Belde Monografisi*. Bağlam Yayınları.
- İbn Battuta Seyahatnamesinde Aydınoğlu Mehmet Bey*: 10.2.2024 tarihinde <https://aydin.ktb.gov.tr/TR-244034/ibn-i-battuta-seyahatnamesinde--aydinoglu-mehmet-bey.html> adresinden edinilmiştir.
- İzdar, E. (1971). Introduction to geology and metamorphism of Menderes Massif Of Western Turkey. In A.S. Campbell., A.S. (Ed.), *Geology and History of Turkey*, Libya, 495-500.
- Karlıoğlu, B., Aykut, S. (2013). *Katip Çelebi- Cihannüma II*. (Yay. Haz. B. Karlıoğlu, S. Aykut). İstanbul: Türk Dünyası Vakfı
- Kılıç, M. (2021). *Hurufat defterlerine göre Birgi Kazası (1691-1835)*. Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden edinilmiştir.
- Kiel, M., (2013). *Birgi An Old Turkish Cultural Centre In Western Anatolia*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Koçman, A. (1989). *Uygulamalı Fiziki Coğrafya Araştırmaları ve İzmir-Bozdağlar Yöresi Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 49.
- Konukçu, E. (2022). Birgi'nin Türk hakimiyetine girişi ve yeni yapılanmalar, arkeolojik ve tarihi yönleri ile bir Ege kasabası, *Birgi Sempozyumu*, 48-65.
- Küpeli, Ö. (2019). Avarız defterlerine göre XVII. yüzyılın ikinci yarısında Birgi kazası. *İçinde Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*, İzmir, 29-46.
- Merçil, E. (1991). Aydınoğulları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13.12.2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/aydinogullari> adresinden edinilmiştir.

- Ocaklı İşeri, K. (1998). *Birgi kent ve mimari üzerine bir inceleneme*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden edinilmiştir.
- Özcan, K. (2013). Tarihi kentlerde kültürel mirasın korunması: Birgi deneyimi. *Milli Folklor*, 25(98), 46-58. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=98&Sayfa=43> adresinden edinilmiştir.
- Özel, M., Şengül E., Kocahan, Ö. (2008). Türkiye’de meteorit/göktaşı araştırmaları. *XVI. Ulusal Astronomi Kongresi ve V. Ulusal Öğrenci Astronomi Kongresi*, 1117-1128.
- Pullukçuoğlu Yapucu, O. (2006). *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, ekonomik, idari, kültürel durum)*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden edinilmiştir.
- Rojay, B., Toprak, V., Demirci, C, Süzen, L., (2005). Pliyo-Quaternary evolution of the Küçük Menderes Graben Southwestern Anatolia Turkey. *Geodinamica Acta*, 18(3-4), 317-331. doi: 10.3166/ga.18.317-331
- Sarıbey Haykıran, A. (2014). Aydın vilayet salnameleri’nde Birgi. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(8), 473-501. doi: 10.14225/Joh522
- Sevin, V. (1974). Batı Anadolu’nun antik bir kenti Hypaipa üzerine araştırma, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28-29, 41-53.
- Soysal, U., (2019). Birgi zâviyelerine dâir tevcihat kayıtları. İçinde *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*, İzmir, 451-497.
- Telci, C. (1999). XVI. yüzyıl başlarına ait Birgi Kazası evkaf defteri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14(1), 203-260.
- Telci, C. (2015). *Halil Beğ Defteri, Fetihden Sonra Aydın Sancağı’nın İlk Mufassal Tahrir Defteri 1425-1430*. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınevi.
- Temizkan, A., Akan, M. (2013). *Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi’nin Gözüyle İzmir ve Çevresi-I*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Tunçağ, S. (2010). *Kendini Koruyan Kentler 2, Birgi*. İstanbul: ÇEKÜL Vakfı Yayınları.
- Ünal, H. R. (Ed.) (2001). *Birgi: Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Vardar, S. (2010). Birgi ve Küçük Menderes vadisinin jeomorfolojisi. İçinde *Küçük Menderes Araştırmaları*, Ödemiş: ÇEKÜL Vakfı Küçük Menderes Araştırmaları Merkezi, 7-25.
- Vardar, S., Yıldız G. (2010). Coğrafi rekonstrüksiyonlar ve kentsel mimari illüstrasyonlarla Birgi. İçinde *Küçük Menderes Araştırmaları*, Ödemiş: ÇEKÜL Vakfı Küçük Menderes Araştırmaları Merkezi, 41-52.
- Vardar, S. (2015). *Küçük Menderes Havzası Doğu Bölümünde Paleocoğrafya Araştırmaları, Ödemiş Ovasında Jeoarkeolojik Değerlendirmeler*. İzmir Kent Kitaplığı, 107, ISBN: 978-975-18-0186-9
- Vardar, S., (2017). Küçük Menderes Havzası’nın yeryüzü şekilleri ile yerleşim özellikleri arasındaki ilişkiler üzerine değerlendirmeler. İçinde *Küçük Menderes Araştırmaları 2*, Ödemiş: ÇEKÜL Vakfı Küçük Menderes Araştırmaları Merkezi, 9-23.
- Vardar, S., (2018). *Lidya’nın Tmolos (Bozdağlar) Yaylalarında Jeomorfoloji, Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Vardar, S., Tütüncügil E., Doğan Ş. (2024). *Van Aladağ Çevresinde Bir Moğol Sarayının Yüzey Araştırması*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, BAP Projesi Raporu.
- Yavuz, B. G. (2005). *Birgi Coğrafyası, Halk Bilgisi, Tarihçesi, Tarihi Yerleri*. Birgi Kent Kitaplığı.
- Yiğit, İ. (2019). Spatial development of Çankırı city. *International Journal of Geography and Geography Education*, 39, 203-220. doi: 10.32003/iggei.491004